ધર્મમંગળ

વ્યાખ્યાનકાર

ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ

સંપાદક

શ્રીયુત સુશીલ

પ્રકાશક —

શાહ વનેચંદ ધરમશીભાઈ

શાહ દેવશીભાઈ વેલશીભાઈ

ભાવનગર

વીર સં. ૨૪૭૦] [વિ. સં. ૨૦૦૦

લીંબડીવાળા સ્વર્ગસ્થ શાહ ધરમશી
પુંજાભાઈના સ્મરણાર્થે તેમના સુપુત્ર
ભાઈ વનેચંદ ધરમશીભાઈ તરફથી
૫૦૦ કોપી ભેટ

મુદ્રક—
શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ
આનંદ પ્રી. પ્રેસ-ભાવનગર

ધર્મમંગળ

धम्मो मगलमुक्किट्ठ, अहिंसा सजमो तवो ।
देवावि त नमंसति, जस्स धम्म सया मणो ॥

—અહિંસા, સયમ, તપરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મગળ છે જેનું મન સદા એ ધર્મમા લાગેલુ છે તેને દેવો પણ નમે છે

× × × ×

શ્રમણસસ્કૃતિ મગળ-પ્રધાન છે સુખની પાછળ દોડનાર ખરુ જોતા તો મૃગજળ પાછળ જ દોડતો હોય છે પણ સુખ કરતા મગળને જેણે ઉત્કૃષ્ટ માન્યુ, સયમ-તપ ને અહિંસામા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મમગળ છે એવી શ્રદ્ધા સ્થાપી તેને આકુળતા મૂઝવી શકતી નથી સયમી-તપસ્વી અહિંસક નિરાકુળ બની જાય છે અને જેણે જીવનમા નિરાકુળતા અનુભવી તે મગળ-માર્ગનો પથિક બનવા માડે, પોતાની અદર ઘૂઘવતા અનત સુખ-શાતિના મહાસાગરની શીતળ લહેરો માણે છે એટલે જ શ્રમણસસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોએ મેઘગભીર સ્વરે ગાન કરેલ છે

સર્વમગળમાગલ્ય સર્વકલ્યાણકારણ
પ્રધાન સર્વધર્માણા જૈન જયતિ શાસનમ્

અનુક્રમ

	વિષય	પૃષ્ઠ

ભૂમિકા

ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ કચ્છી સં. ૧૯૮૮નું ચાતુર્માસ ભાવનગરમાં રહ્યા હતા એ વખતે એમનો વિશેષ પરિચય થયો. એમના વિચારોની ઉદારતા અને ગુણગ્રાહકતા જોતાં તેઓ સર્વ પક્ષાગ્રહોથી પર છે એની કોઈ પણ જોવાના દિલ ઉપર છાપ પડ્યા વિના ન રહે. એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ અમણુમ સ્ફૂર્તિના સૂર ગણગણી ઊઠે છે. મતાગ્રહ કે સંકુચિત સ્થિતિચુસ્તતા એમને મુદ્દલ ખપ નથી. વાર્તાલાપ અને વ્યાખ્યાનોમાં પણ મુખ્યત્વે તેઓ આત્મકલ્યાણ, સામાજિકતા અને સંઘ-સંગઠનના જ પ્રશ્નો ચર્ચે છે. ચાતુર્માસ દરમિયાન એમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનોની ટૂંક નોંધ કે જે ભાઈ રસિકલાલ નરોત્તમદાસ અધારે રાખેલી તે મને જ્યારે સુપ્રત કરવામાં આવી અને એ ટીપણ ઉપરથી વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરવાની સૂચના મળી ત્યારે મને એક પ્રકારનો આનંદ થયો. ઉપાધ્યાયજી મહારાજના વિચારોથી હું પરિચિત હતો. મેં એ વ્યાખ્યાનોમાં ખૂટતી કડીઓ ઉમેરી વ્યાખ્યાનો બોધક ને માર્ગદર્શક બને એ પદ્ધતિએ આ પુસ્તકમાં ગૂંથ્યાં છે. ઉપા. મહારાજ વિહાર કરી ગયેલા હોવાથી દરેક વ્યાખ્યાન એમની નજર નીચેથી પસાર કરાવવાનું બની શક્યું નથી, એટલે પૂરતી કાળજી રાખવા છતાં ઉપા. મહારાજને ક્યાંય અન્યાય થવા પામ્યો હોય તો તેને માટે હું જવાબદાર છું. એ સિવાય આ પુસ્તક વિષે મારે બીજું તો શું કહેવાનું હોય?

સુશીલ

શ્રી વૃજપાળ જૈન પુસ્તક પ્રકાશન કાર્યાલયના

મૌક્તિકો

૧ કર્તવ્ય કૌમુદી
૨ મૃગાવતી સતીનો રાસ
૩ તત્ત્વાવતાર (સંસ્કૃત)
૪ વિવિધ પુષ્પવાટિકા
૫ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-સાર્થ
૬ સિદ્ધાંતરહસ્ય ભાગ ૧ લો
૭ વિવિધ વિષય રત્નાવળી
૮ વિદ્યમાન તીર્થંકર=વિંશતિ
૯ યાને સંગ્રહશતક (સાર્થ) પોષધ વ્રત
૧૦ ગહુંલી સંગ્રહ
૧૧ ઠાણાંગ સૂત્ર ભાગ ૧ લો
(પત્રાકારે મૂળ અને ટીકાના ભાષાંતર સહિત)
૧૨ ધર્મમંગળ યાને વ્યાખ્યાનસંગ્રહ.

તલ્લીન બની જશે વસ્ત્રો મેલાં કે ફાટેલા હશે તો પણ તેની પરવા નહિ કરે પણ જેણે સારા મિષ્ટાન્ન ખાવામા આનંદ માન્યો છે, નવા-કડકડતા ઈસ્ત્રીબંધ વસ્ત્રોથી દેહને શણગારવામાં મોજ માની છે તે પેલા કવિ કે સાહિત્ય પ્રેમી પ્રત્યે દયાની નજરે જોશે તે કહેશે કે " આખો દિવસ પોથામા જ આખો ફોડે છે-બિચારાને ખાવા-પીવાનુ કે પહેરવા-ઓઢવાનુ પણ ભાન નથી સાવ વેદીયો છે " સાહિત્યના અભ્યાસીને પેલા શોખીન માનવીનુ જીવન દયાજનક લાગશે એ કહેશે કે " ભાઈ સાહેબ ટાપટીપ માથી જ નવરા નથી થતા સાહિત્ય કે કાવ્યનો દૈવી આનંદ એના ભાગ્યમા જ નથી-ખાવુ-પીવુ ને ફક્કડ થઈને ફરવુ એ જ એમને મન જીવનસાર્થકય છે" સાહિત્યરસિક પેલા વૈભવીને તુચ્છ-દુઃખી ગણે છે જ્યારે વૈભવી પેલા સાધુજીવન ગુજારનારને કંગાળ માને છે ત્યારે એ બેમા ખરુ કોણ?

આપણે બીજાઓની વાત જવા દઈએ આપણી પોતાની જાત વિષે વિચાર કરીએ તો પણ એક દિવસ આપણે જેને સુખરૂપ માનતા હતા તેને બીજે દિવસે દુઃખ રૂપ નથી માનતા? નાના હતા ત્યારે નાની-નજીવી રમકડા જેવી વસ્તુમા આનંદ લેતા, પણ એ આનંદ ઊડી ગયો તે પછી કુટુંબ-પરિવાર અને સમાજ કે જ્ઞાતિની પંચાતમા રસ લેવા લાગ્યા, પરંતુ થોડો કડવો-મીઠો અનુભવ થતા જ આપણે એનાથી કંટાળીએ છીએ ગુરુદેવ કે મુનિમહારાજ પાસે જઈને શાસ્ત્રશ્રવણ કરવા અને

આત્મહિત સાધવા—તપ, વિરાગમા ધ્યાન પરોવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણી સુખની ભાવના અને દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે પલટાતી જ રહે છે

તમે અરણિક મુનિની વાત તો સાભળી હશે અરણિક મુનિ ધોમ તાપમા ગોચરી કરવા નીકળ્યા છે તાપ અસહ્ય લાગવાથી એક છાપરા નીચે થોડી વિશ્રાન્તિ લેવા ઊભા છે એટલામા એક ગણિકાના આમ ત્ર્યા તે એના વિલાસભવનમા જાય છે અને ત્યા જ રહી જાય છે એમની પાછળ એમની માતા ગાડી નારીની જેમ અરણિકની શોધમા નીકળે છે પોતાના દેહનુ ભાન ભૂલેલી માતા 'અરણિક! અરણિક!' ના જાપ જપતી, અરણિકને પળે પળે સાદ કરીને બોલાવતી શેરીએ શેરીએ ભમે છે પાછળ છોકરાના ટોળા કૌતુક કરતા ફરે છે

એક છોકરો કહે છે "આ રહ્યો અરણિક!" વિવશ માતા એ તરફ જુએ છે અને ઝાડના ઠુઠાને, પત્થરના પાળિયાને પોતાનો પુત્ર માની એની ઉપર વહાલ વરસાવે છે પણ બીજી જ ક્ષણે જ્યારે એને લાગે છે કે આ ખરો અરણિક નથી—આ તો ઠુઠુ માત્ર છે ત્યારે તે સાચા અરણિકની પાછળ ફરી ભટકવા મડી જાય છે એકને મૂકી બીજાને પકડવા છતા અરણિક જેમ આઘો ને આઘો જ રહે છે તેમ આપણે પણ એક સુખનો હજી પૂરો ઉપભોગ કરી છૂટીએ તે પહેલા જ એ સુખને તુચ્છ ગણી બીજા જ વિષય તરફ વળીએ છીએ અરણિકની માતા જો ગાડી હતી, તો

આપણે સુખની શોધમાં ભમતા અને ઘડીએ પળે નિરાશ બની બેસનારા, ઓછા પાગલ નથી

પણ એ વાત જવા દઈએ રોગ, શોક, જરા, મૃત્યુ જેવા દુઃખની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય નહિ એવા દુઃખો છે કે જેને દુઃખ જ કહેવા પડે—જે માણસની શક્તિ કે ઇચ્છાણહારની વાત ગણાય આવા દુઃખ ક્યાંથી આવી પડતા હશે ? એક વર્ગ એમ કહે છે કે ઈશ્વરની ઈચ્છા જ જો એવી હોય તો પામર માનવી શું કરે ? ઈશ્વરની મરજી પાસે આપણું શું ચાલે ?

ઈશ્વર જો સર્વશક્તિમાન અને મંગળમય હોય તો માનવજાત સાથે સંકળાયેલા આ દુઃખો કેમ ચાખી લે ? એ સર્વશક્તિમાન હોય તો પણ જગતના ઘણા દુઃખો ટાળવાને અસમર્થ છે જગત જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હતું ત્યારે ઈશ્વરના કર્તૃત્વ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકેલો ઈશ્વરને રાજી રાખવા પશુ-પ્રાણીના બલિદાનો આપવાની રૂઢીઓ પણ પાડેલી, પરન્તુ ઈશ્વર સંબંધી એ પુરાણી કલ્પના આજે કોઈને સંતોષ આપી શકતી નથી ઈશ્વર જો મંગળમય હોય તો એના રાજ્યમાં દુઃખ, અન્યાય, અત્યાચાર, રોગ-મહામારી કદિ ન સંભવે એટલે વિચારોનો જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ માણસને પોતાના કરેલા કર્મોનું જ ફળ ભોગવવું પડે છે એ નિશ્ચય વધુ ન્યાય સંગત લાગ્યો

કર્મ એટલે આ ભવના કર્મ કે પૂર્વભવના કર્મના

પરિપાક એવો પ્રશ્ન થશે પણ આપણે અહીં એ શાસ્ત્રીય ચર્ચામા નહિ ઉતરીએ આપણા ધર્મચિંતકોએ રાગ-દ્વેષાદિને દુખના બીજરૂપ માન્યા છે. જેણે આ બીજને બાળ્યા છે તેમને સસારમા અવતરવાપણુ કે સસારના સુખદુખ વેઠવાપણું નથી રહેતુ રાગાદિ અતરગશત્રુને જેણે હણ્યા છે તે જ સર્વશક્તિમાન છે—તે જ મગળમય છે. એ સર્વશક્તિમાન અને મગળમય પ્રભુનુ ધ્યાન, સ્મરણ કે ચિંતન કરવાથી આપણામા રાગાદિ શત્રુ સામે ઝુઝવાની અને દુખમાથી છૂટવાની પ્રેરણા તેમજ શક્તિ મળે છે.

પણ તમે કહેશો કે રાગ-દ્વેષાદિ દુખના મૂળ છે એમ અમારે શા સારુ માની લેવુ ?

એનો ઉત્તર સમજવા તમારે બહુ ઊંડા પાણીમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. ધારો કે તમારે એક વસ્તુની જરૂર છે ખરે વખતે તમને તે નથી મળતી ત્યારે તમને સહેજે ક્રોધ ચઢે છે જેણે અતરાય ઊભો કર્યો હોય તેના પ્રત્યે પણ તમને અણગમો છૂટે છે એક વસ્તુ પ્રત્યેના રાગે-મોહે તમારા ચિત્તની પ્રસન્નતા ટાળી નાખી તમે સમજદાર હો-વિવેકી હો તો તરત જ તમારી મનોવૃત્તિ મલિન બની છે, અને હવે ચિત્તની શુદ્ધિ તેમજ સ્થિરતા મેળવવી જ જોઈએ એવો નિશ્ચય કરશો પણ જો તમે રાગ-દ્વેષના રસ્તે આગળ વધો, રાગ અથવા આસક્તિના પ્રેરાયા તમે નીચે જ ગબડતા જાઓ તો આખરે દુખની ખાઈમા જ ડૂબવુ પડે 'ગીતા'કારે એ અધોગતિનો ક્રમ બરાબર સમજાવ્યો છે

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते,
सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः,
स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

પહેલા તો અમુક વિષય, ભોગોપભોગ તરફ આકર્ષાય છે લક્ષ્મી, વૈભવ, વિલાસ પ્રાપ્ત કરવા, ભોળું બાળક દીવાની જ્યોતને પકડવા મથે તેમ મથે છે રાતદિવસ જેને સુખની સામગ્રી માની લીધી હોય છે તેનું ચિંતન-રટણ કરવા મડે છે આ રટણ, આ રાગ, આ આસક્તિમાંથી પ્રબળ વાસના-લાલસા પ્રકટે છે ક્રમે ક્રમે એમાંથી કામ, ક્રોધ, મોહ, કર્તવ્યમૂઢતા વિગેરે જન્મે છે એની સ્મૃતિ, જ્ઞાન, લક્ષ્ય ડોળાય છે આખરે એ સર્વનાશની અંધારી આઇમાં ગબડી પડે છે

આપણા અંતરમાં પળે પળે રાગ-દ્વેષના જે વાવાઝોડાં ઊઠે છે અને જે વાવઝોડા આપણી વિવેક કે બુદ્ધિને પણ આવરી લે છે તેની સામે સતત સાવચેતી રાખીએ, આસક્તિ, કામ, ક્રોધ, મોહની વૃત્તિના અંકુરને ઊગતાની સાથે જ ડાબી દઈએ તો પેલા તોફાનો, મોટા પર્વત ઉપરથી પસાર થતી આંધીની જેમ આપણને ચળાવી કે ડોલાવી શકે નહિ જે નિશ્ચય કરીને બેસે છે કે રાગ-દ્વેષના ગમે તેટલા પ્રચંડ વાવાઝોડા આવે, પણ આપણે તો ચિત્તની પ્રસન્નતા અથવા શાંતિ તજવી જ નથી તેને એ

તોફાનો કંઇ હાનિ કરી શકતા નથી પણ જેઓ વાતવાતમા ક્રોધાંધ બની જાય છે, વાતવાતમા લોભ-લાલચને વશ બની, મદારીના માકડાની જેમ નાચવા મડી પડે છે તેમના મન, ગરીબ લોકોના ખડના ઝુપડાની જેમ સામાન્ય પવનના સુસવાટા લાગતા જ અસ્તવ્યસ્ત બની જાય છે આવા લોકો હાથે કરીને પોતાની દશાને દયાપાત્ર બનાવતા હોય માણસ જ્યારે પોતાની માનવી તરીકેની સ્થિતિ ભૂલી જાય છે-પોતે વૃત્તિઓના પ્રવાહમા તણાવા માટે નથી જન્મ્યો, પણ બની શકે એટલા બળથી ઝઝુમીને પણ સામે કાંઠે પહોચવામા જ ખરુ પુરુષાર્થ એ વાત વિસરી જાય છે ત્યારે તે સૂકા પાનની જેમ અહીંથી તહીં અથડાય છે-માનવજન્મનુ સાર્થક્ય સાધી શકતો નથી

શ્રીમાન શિવનાથ શાસ્ત્રીએ પોતાના એક પ્રવચનમા જાત-અનુભવનુ આવુ એક ઉદાહરણ આપ્યુ છે

મારા એક સન્યાસી મિત્ર સાથે એકદા જેલ જોવા ગયો સન્યાસીએ સ્વાભાવિકપણે ગેરુઆ રગના વસ્ત્રો પહેર્યા હતા જેલના જુદા જુદા વિભાગો જોતા છેવટે અમે સખત મજૂરી કરતા કેદીઓની કોટડી પાસે ગયા ત્યા પહોચ્યા કે તરત જ એક કેદી અમારી સમિપ આવ્યો અને મારા સન્યાસી મિત્રના પગમા માથુ ઝુકાવી એક બાળકની જેમ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડ્યો થોડી વારે સન્યાસી મિત્રના સમજાવવાથી એ શાત થયો પણ તેની સાથેની વાતચીત ઉપરથી અમને એટલુ સમજાયુ કે એ કેદી એક દિવસે

ગેરૂઆ વસ્ત્રવાળો લેખધારી હતો–સંસારત્યાગી હતો, પણ કોણ જાણે કેમ એક સ્ત્રીના સહવાસમાં આવ્યો અને એનું એટલી હદ સુધી અધઃપતન થયું કે નારી પ્રત્યેના અત્યંત રાગને લીધે તે ઘાતકીમાં ઘાતકી કામ કરવા લલચાયો. અદાલતે તેને કાળા પાણીની સજા ફરમાવી હતી. જે માણસે આત્મસાધના અર્થે એક દિવસે સાંસારિક રાગ-દ્વેષથી છેક અલગ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તે માણસની આવી અધોગતિ સંભવતી હોય તો સામાન્ય પામર માણસનું શું ગજું ? રાગ અથવા મોહની પાછળ ક્રોધ, લોભ, માયા, કૂડ-કપટનું મોટું લશ્કર ધસી આવે છે–અને ધાડુપાડુની જેમ જ માનવીની અંતરલક્ષ્મી લૂંટી લઈને તેને કંગાળ બનાવી દે છે.

આ રાગ, મોહ અથવા આસક્તિ કેવી ચોરી–છુપીથી દિલમાં પ્રવેશ કરે છે તે પણ આ પ્રસંગે સમજી લેવું જોઈએ. એનું સાચું સ્વરૂપ કળવામાં ન આવે તો જાણ્યે અજાણ્યે એના પંજામાં સપડાઈ જવાય.

કોઈ એક વસ્તુ તરફ હૃદયનું આકર્ષણ થાય અને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં આનંદ તથા અપ્રાપ્તિમાં ક્લેશ થાય તે આકર્ષણ તેમજ ઉદ્વેગ આ રાગનું મૂળબીજ છે. સુખની લાલસા અને મન સંયમની નબળાઈ એ બન્ને આ આસક્તિના ઉપાદાનો–મૂળ સામગ્રી છે. જે વસ્તુ અથવા જે સ્થિતિને માનવી સુખકર માને તેને મેળવવા, તેને પોતાની બનાવવા મથે એ સ્વાભાવિક છે. ઉનાળાના દિવસોમાં

તમે ઘણા માણસોને શીતળ હવાવાળા બગીચામાં બેઠેલા જોશો. એમને કોઈ બોલાવવા નહોતું ગયું પણ એમને એમ થયું કે તાપમાંથી બચવા-વિશ્રાંતિ લેવા સારુ આ સુંદર સ્થાન છે એટલે જ તેઓ વગર આમંત્રણે આવીને બાગમાં બેસી ગયા. સુખની લાલસા જ તેમને અહીં સુધી ખેંચી લાવી.

દારૂનો વ્યસની દારૂને સારી વસ્તુ તો નથી જ માનતો. જેના સેવનથી પોતાના તન, મન ને ધનની બરબાદી થતી હોય તેને સારી વસ્તુ કોણ કહે? એવી ઊંધી ખોપરીનો કોણ હોય? છતાં ખરેખરો દારૂડીયો, દારૂના પીઠાનું મૌન આમંત્રણ પાછું વાળી શકતો નથી. દારૂ પીધા પછી ભાનમાં આવતાં એ જ વ્યસની ઘણી વાર પોતાની અને પરિવારની દુર્ગતિ જોઈને ચો-ધાર આંસુએ રડતો હોય છે. 'દારૂ હરામ છે' એમ કહીને પ્રતિજ્ઞા પણ કરે છે કે કોઈ દિવસ એનો ઓછાયો સરખો પણ નહિ લઉં. પણ પેલું વ્યસનનું ભૂત એને ક્યાંય જંપવા દેતું નથી. પેલી એક કહેવત છે તેમ "હું તો મૂકું, પણ હવે એ મને નથી મૂકતું" એવી એની દશા થાય.

આપણે પોતે પણ કેટલીક વાર મનના નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી. પ્રલોભનની સહેજ હવા લાગતાં આપણા નિર્ણયના મહેલ ડગમગી જાય છે. એક તરફ સુખની લાલસા-ક્ષણિક સુખનું આકર્ષણ અને બીજી તરફ શિથિલ ઢચુપચુ મનોવૃત્તિ-આ બેનો લાભ લઈને રાગદશા અનર્થો

ની પરંપરા ઊભી કરી વાળે છે લોભ–લાલચના હાથમાં જે કોઈ એક વાર બદ્ધ બને છે તે સહેજે છૂટી શકતો નથી

તમે પૂછશો કે "ત્યારે શું અમારે સુખ માત્રનો સદંતર ત્યાગ કરવો? સુખને માત્ર મૃગજળ જેવું જ માની લેવું?"

સુખ મેળવવાનો, આનંદમાં તરબોળ રહેવાનો પ્રાણી માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એની કોઈ ના નથી પાડતું પણ સુખના વિષયમાં બુદ્ધિમાનોએ થોડો તો વિવેક રાખવો જ જોઈએ દારૂ કે ગાંજાનો વ્યસની સુખની આશાએ માદક પદાર્થોનું સેવન કરે છે પણ એ સુખ પરિણામે કેવી દુર્દશા તરફ લઈ જાય છે તે કોણ નથી જાણતું? ક્ષણિક, અસ્થાયી ઠગારા સુખને સુખ કહેવું એ નરી ભ્રમણા છે એ છેતરપીંડીમાંથી બચવું હોય તો માણસે નિત્ય અને અનિત્ય સુખનો વિવેક રાખવો જોઈએ એ વિવેકને જ શાસ્ત્રોએ અંતરના દીપક તરિકે ઓળખાવ્યો છે

એક દાખલો આપું ધારો કે એક જુવાન પરદેશમાં ગયો છે મા–બાપની, સ્નેહી–આપ્તજનની, ભાઈભાંડુની શીળી છાયા મૂકીને પરદેશમાં વેપાર–ધંધો કરે છે એના મનમાં એક જ અભિલાષા હોય છે જો થોડી મૂડી થઈ જાય તો પાછો સ્વદેશ જઉં અને વૃદ્ધ માતાપિતાને નિશ્ચિંત બનાવીને તેમની યથાશક્તિ સેવા–શુશ્રૂષા કરું પરદેશમાં એને બરાબર ગોઠતું નથી, પણ એનું ધ્યેય તો દ્રવ્યસંચયનું છે રાતદિવસ મહેનત કરે છે ભાગ્યયોગે થોડું ધન કમાય છે એવામાં કુસંગતનો ચેપ એને લાગે છે

મૂળ ધ્યેય ભૂલી જાય છે અને પોતાના દોસ્તોની સાથે રગરાગમા તણાય છે જેની ખાતર ભાઈ–ભાડુઓનો પણ ત્યાગ કર્યો અને મા–બાપ પણ જેની રાહ જોતા વરસ વરસ જેવડા દિવસ વીતાવી રહ્યા હતા તે ધન સ્વચ્છંદમા વેડફાઈ જાય છે નિત્ય સુખનુ ધ્યેય જેઓ ભૂલી જાય છે અને તેને બદલે ક્ષણિક–અનિત્ય સુખ–વિલાસની પાછળ દોડવા મડે છે તેમની પણ એવી જ દુર્દશા સમજવી

સરખે સરખી સાહેલીઓના ધ્યેય વિષે આનદઘનજી મહારાજે પોતાના એક પદમા બહુ મજાની વાત કહી છે ચાર–પાચ પનીહારીઓ ચાલી જાય છે–માથે પાણીભરેલા બેડા મૂકયા છે રસ્તે જતા વાતો કરતી–આનદ કલ્લોલ કરતી, એક બીજીને તાલી આપતી ચાલી જાય છે, છતા માથા ઉપર પાણીનું બેડુ છે તે ધ્યેય નથી ભૂલતી સુખની અભિલાષા તો સૌ કોઈ પ્રાણીને હોય પણ આપણુ ધ્યેય તો સ્થાયી–નિત્ય સુખ મેળવવાનુ છે–ક્ષણિક સુખની મોહિનીમા ભૂલીને દુ ખની પરપરા વહોરવાનુ નથી

સુખની ઈચ્છા એ બૂરી વસ્તુ નથી, પણ અનિત્ય સુખની ખાતર આપણે આપણા મૂળ ધ્યેયને ભૂલી જઈએ તો દશ દૃષ્ટાતે દુર્લભ એવો માનવદેહ વ્યય જ ગુમાવી દીધો ગણાય ભક્તિમાર્ગના અનુયાયીઓએ પણ પ્રકારાતરે એ જ વાત કહી છે તેઓ કહે છે કે પગમા એક કાટો વાગ્યો હોય તો તેને કાઢવા બીજો કાટો વાપરવો પડે–પછી તો બન્ને કાટા ફેકી દેવાના છે પણ પ્રારભમા જે અનિત્ય

સુખની લાલસા ન છૂટતી હોય તો એ વૃત્તિને ઈશ્વરભક્તિમા વાળવી જોઈએ સસારના પદાર્થોમાથી મનને છૂટુ પાડીને ભક્તિમા પરોવવું જોઈએ ઘણા ભક્તો ઈશ્વરભજન કરતા પોતાના દેહનુ પણ ભાન ભૂલી જાય છે કેટલાકો એટલા તલ્લીન બની જાય છે કે સસાર એમને ઘેલા-ગાડામા જ ગણી કાઢે મુખ્યત્વે એમનો ઉદ્દેશ અનિત્ય આનદમાથી નિત્ય-શાશ્વત સુખ-આનદ મેળવવાનો હોય છે

ભ૦ મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધ જેવા પુરુષોએ પણ સસારને નિત્ય સુખનો અને વિરાગ-વિવેક-ત્યાગ-સયમનો એવો જ સદેશ સુણાવ્યો છે એ બન્ને શ્રમણસસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરો મૂળ તો ક્ષત્રિયકુમારો-રાજકુમારો હતા સમૃદ્ધિ અને વૈભવની એમને ત્યા ઊણપ નહોતી પણ એમને લાગ્યુ કે સસારના દુ ખ, સતાપ, જન્મ, જરા, મૃત્યુમાથી બચવું હોય તો રાગ-દ્વેષ, આસક્તિ, મોહ, મમતાના પજામાથી છૂટવા સિવાય બીજો કોઈ રાજરસ્તો નથી, એટલે પોતે રાજમહેલના સુખ-વૈભવ તજી વિરાગનો પથ લીધો અનિત્યમાથી નિત્યમા જવાનો, ગામે ગામ ફરીને સદેશ સભળાવ્યો ધરતીનો કે રાજ્યલક્ષ્મીનો વિજેતા એ કઈ સાચો વિજેતા નથી અતરના અરિઓને એટલે કે રાગાદિ શત્રુઓને હણનારો એ જ સાચો વિજેતા છે, એટલુ જ નહિ પણ એવા વિજેતા બનવાની દરેક માનવીમા સ્વાભાવિક સત્તા તેમ જ યોગ્યતા રહેલી છે એ વાત એમણે એક યા બીજી રીતે ભારપૂર્વક ઉચ્ચારી અર્હતને નમસ્કાર એ જ ખરા સર્વશક્તિમાન

અને મ ગળમય પ્રભુને નમસ્કાર છે પાખ ડીઓ અને યમોની પૂજા–ભક્તિમા જ ા ન જ્યારે મશગૂલ હતુ ત્યારે એ શ્રમણ સ સ્કૃતિના સમર્થ પ્રચારકોએ આત્મબળ અને આત્મા વલ બનની અમર વાણી સ ભળાવી આજે એ વાણી ભલે જૂની બની હોય પણ એની ઉપયોગિતા ઘટવાને બદલે વધી છે આપણે જોઇએ છીએ કે વિજ્ઞાને આજે પારવિનાના સાધનો ઊભા કરી વાળ્યા છે–જ ગલો, પર્વતો, દરિયા જેવા જબ્બર અ તરાયો આજે કઈ જ બીસાતમા નથી છતા માનવજાત પહેલા કરતા વધુ સુખી, નિશ્ચિત કે નિરુપાધિક બની હોય એમ કોઈ કહી શકશે ? સાચી વાત તો એ જ છે કે દારૂ પીને મદોન્મત્ત બનેલા જેવા લોભ–લાલસા અને બીજા અ તરરિપુઓએ આજે વિશ્વમા ઉ કાપાત મચાવ્યો છે આજે નહિ તો આવતી કાલે પણ એ જડવાદના પૂજારીઓ ને અહ તનું શરણ સ્વીકારવું પડશે અ તરના રિપુઓનુ દમન કર્યા વિના સ સારના જીવોને સાચ બીજો એકે તરણોપાય નથી

સંયમ

પશ્ચિમના વિજ્ઞાને માનવીના સુખ-સગવડની ખાતર અનેક પ્રકારની શોધો કરી પરંતુ આપણે આજે પ્રત્યક્ષપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે વિપુલ પ્રમાણમાં સાધન સામગ્રી ઉપજાવવા છતાં માનવજાત સુખી બની શકી નથી જે સુખના સાધનો હતાં તે સાધનોએ જ ચોતરફ નારકીય યાતનાઓ ઊભી કરી વાળી છે સંસારમાં ખાન-પાનની સામગ્રીનો કે વસ્ત્ર, વાહન વિગેરેનો તુટો નથી, છતાં માનવ-જગત આજે અનેક પ્રકારની વિટંબણાએથી ઘેરાઈ ગયુ છે કારણ એક જ લાગે છે પશ્ચિમે વિજ્ઞાનના બળે યંત્રો અને સાધનો સર્જ્યાં, માત્ર કેમ જીવવું-સંયમી રહેતા સુખમય જીવન કેમ ગાળવું તે બતાવવામાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ નિષ્ફળ નીવડી છે

આર્ય સંસ્કૃતિ કહે છે કે સાધનો ઓછાં હશે તો ચાલશે, પણ જો સંયમપૂર્વક જીવશો અને બીજાને જીવવા દેશો તો તમારા જીવનની સ્વસ્થતા, આરોગ્ય અને ઉલ્લાસને કોઈ લૂટી કે હરી શકશે નહિ સંયમ સુખપ્રાપ્તિનો મૂળ મંત્ર છે

સંયમ અને ધર્મને નિકટનો સંબંધ છે એ વાતની હું ના નથી પાડતો પણ આજે એ વાત નથી કરવી રોજના વ્યવહારિક જીવનની સાથે સંયમને કેવો સંબંધ છે અને એ સંયમ માનવજીવનને કેવા સુવર્ણ રંગે રંગી શકે છે તે જ મારે તમને કહેવુ છે

હવા, અન્ન, પાણી ને વસ્ત્ર એ જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીયાતો છે હવા-પાણી વિના કોઈ પ્રાણી વધુ વખત જીવી શકે નહિ પ્રકૃતિ પણ એટલી ઉદાર છે કે પ્રાણીને હવા-પાણીની ખોટ ન ખમવી પડે તેવી ગોઠવણ કરી છે અંધારી ગલીમા, અંધારા ઓરડામાં રહેનાર માણસ પોતાના અજ્ઞાન કે વહેમને લીધે દુ ખી થાય એ જૂદી વાત છે, બાકી કુદરતી હવાપ્રકાશ ને પાણીની ભેટ તો પ્રકૃતિમાતાએ છૂટે હાથે કરી છે

બાકી રહ્યા અન્ન-વસ્ત્ર હિંદુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં અન્નની તંગી તો કોઈ દિવસ ન હોય અને જે દેશમા રૂ પુષ્કળ પ્રમાણમા ઊગતુ હોય, તેમ અવકાશના વખતમા કાંતણ-પીંજણ અને વણાટ ચાલતા હોય ત્યા વસ્ત્રની તાણ કેમ પડે? પણ આ તો સ્વાભાવિક સ્થિતિ થઈ હવે અન્ન ને વસ્ત્રની બાબતમાં આપણે પૂરતો સંયમ ન જાળવીએ તો મધ્યમ તેમજ ગરીબ ભાઈઓને મોંઘવારીની કેવી ભયંકર નાગચૂડમાં ફસાવુ પડે તેનો અનુભવ આ યુદ્ધસંયોગોએ સૌને થોડેઘણે અંશે કરાવ્યો છે આજે વસ્તુઓની તંગી નથી, પણ જ્યા સ્વેચ્છ-

પણે સંઘરો કરવાની વૃત્તિ મુખ્ય હોય ત્યાં પીડન અને અવ્યવસ્થા સિવાય બીજું શું પરિણામ આવે ? ધનિકો પૈસાના જોરે બીજાના મોઢાનો કોળીયો ઝુંટવી લે, ગરીબોને દેહ ઢાંકવા પૂરા વસ્ત્ર ન મળે અથવા તો બળવાનો ડંડો બતાવીને નબળાના અન્ન-વસ્ત્ર પડાવી લે તો તેમાં સંયમ તો નથી જ, પણ સામાજિકતા અથવા વ્યવસ્થાના નામે પણ મોઢું મીંડું મૂકાય

આપણે ઇંદ્રિયસંયમ ઉપર ખાસ ભાર મૂકીએ છીએ આપણા ધર્મજીવનનો પાયો જ સંયમ છે એના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની હું ના નથી પાડતો

પણ તે સાથે, જો સંયમનો અર્થ અને આશય બરાબર સમજાય તો આપણા સામુદાયિક જીવનમાં પણ એની અદ્ભૂત અસર થયા વિના ન રહે જીવનની જરૂરીયાતોને ટુંકાવી દેવી એ સંયમ છે એનો અર્થ એ થયો કે બીજાઓ પોતાના જીવનની જરૂરીયાતો પૂરી કરી શકે એવી એમને સગવડ આપવી આ પ્રમાણે જરૂરીયાતો વહેંચી લેવાથી કોઈને બીજાનું ઝુંટવી લેવાનો-લૂટી લેવાનો કે સંગ્રહ કરવાનો લોભ નથી થતો સમાજનું ગાડું સહજપણે ચાલે છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંયમ, જીવવાનો અને જીવવા દેવાના સિધ્ધાંતનો વ્યવહારિક અમલ છે

રશીયા જેવા સામ્યવાદી રાષ્ટ્રે મુડીવાદના શોષણને અટકાવવા કાયદાની અને શાસનદંડની સહાય લીધી છે એટલું છતાં એ કોયડો હજી પૂરેપૂરો ઉકેલાયો નથી પરિગ્રહ પરિ

માણુ એ શ્રમણુ મસ્કૃતિનો એક સિધ્ધાંત છે આ ભાવના, જો આપણે શાંતિથી વિચારીએ તો મૂડીવાદના સ્વચ્છદને રોધવા માટે રામબાણુ ઉપાય છે પરિગ્રહ ઉપર સયમ રાખનાર જેમ પોતાની મનોવૃત્તિ ઉપર વિજય વર્ત્તાવે છે તેમ બીજી તરફ સમાજને પણુ સુખી અને સ્વસ્થ બનાવે છે એ ભાવનાઓ આપણુામા હતી એટલે જ કોઈ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કાળમા સમાજના બે વર્ગો વચ્ચે કયાઈ વૈમનસ્ય કે વિરોધ નથી દેખાતો કૃત્રિમ સામ્યવાદ કેટલીક વાર શક્તિશાલીને કુઠિત બનાવે છે, પણુ પોતાની જરૂરિયાતોની મર્યાદા આકનાર સયમી માનવી પોતે પોતાની શક્તિનો વિકાસ સાધે છે એટલુ જ નહિ પણુ પોતાના ઔદાર્યથી સમાજનુ પણુ હિત સાધે છે

સમુદાયમા કે રાષ્ટ્રમા બધા જ કઇ એક સરખી શક્તિવાળા નથી હોતા કોઇ બુદ્ધિશાલી હોય, કોઈ બળવાન હોય, કોઈ સાહસિક હોય, કોઈ સેવાભાવી હોય તો કોઈ પામર કે અશક્ત પણુ હોય બુદ્ધિશાલીઓ અથવા સાહસિકો જો જીવનની જરૂરિયાતોનો હદ કરતા પણુ વધુ સચય કરે કિવા ધન-સપત્તિ ભેગી કરવામા જ સમજે તો શરીરમા એક ઠેકાણે ખૂબ લોહી ભરાઈ જાય, અને શરીર વિકૃત દેખાય તેવી જ સમાજની પણુ સ્થિતિ થાય બે-ચાર કે પાચ-પચીશ મોટા શ્રીમતો-ધનવાનો હોય તેથી કરીને આખો સમાજ ધનવાન છે એમ ન કહેવાય, પણુ

જો ધનસંચયની સાથે સંયમની ભાવના કેળવવામાં આવે તો આજની આર્થિક ગુંચવણો ઘણેખરે અંશે ઉકલી જાય વર્ગ વર્ગ વચ્ચે જે અસંતોષ તેમજ વૈમનસ્ય જોવામાં આવે છે તે ભૂંસાઈ જાય-ભ્રાતૃભાવ સહજ બને

સંયમની સાથે આત્મવિકાસને અત્યંત નિકટનો સંબંધ રહેલો છે જે સાચો સંયમી છે તે પોતાને એકલાને જ જીવવાનો અધિકાર છે-બીજાનું ગમે તેમ થાય એવી હલકી મનોવૃત્તિ નહિ રાખે સાચો સંયમી પોતે પુણ્યના ફળ ભોગવે છે એમ માની બીજા દીન ભાઈઓ તરફ અવજ્ઞા કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નહિ જુએ એ તો પગલે પગલે પોતાની જેમ જ દરેકે દરેક પ્રાણીને જીવવાનો-સુખથી જીવવાનો કુદરતી હક્ક છે એમ માનશે-તે બીજાનો કોળિયો ઝુંટવીને પોતે બડભાગી અથવા બહાદુર છે એમ નહિ માને

સંયમ અથવા આત્મશુદ્ધિનો જેટલો સંબંધ આત્મા, ધર્મ, અને પરલોક સાથે છે તેટલો જ સમાજ તથા રાષ્ટ્રની સાથે પણ છે એ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ "હું એકલો છું-મારું કોઈ નથી અને હું કોઈનો નથી" એ ભાવના વિરાગ, ઔદાસિન્ય કેળવવાને સારુ ઠીક પણ એ નકારાત્મક ભાવનામાંથી સ્વત એવી ભાવના ઊગી નીકળવી જોઈએ કે "મારી તો દરેક ભૂત-પ્રાણી-માનવની સાથે મૈત્રી છે-મારા જેવું જ ચૈતન્ય પ્રાણધારી માત્રમાં-એકેંદ્રિયથી લઈ પંચેંદ્રિય સુધીના જીવોમાં ધબકી રહ્યું છે-

મારી સુદીર્ઘ ભવયાત્રામાં કોણ જાણે કેટલાય પ્રાણીઓની સાથે આત્મીયતા-કુટુંબભાવનાની સુંવાળી ગાંઠથી બંધાયો હોઈશ. આજે એ સંબંધો યાદ નથી પણ એથી કરીને જેમને રોતા મૂકીને આવ્યો છું અથવા જેમની ખાતર મેં અનેક વાર આક્રંદ કર્યો છે તેમની સાથે મારે કોઈ પ્રકારનો સ્નેહસંબંધ જ નહોતો કે નથી એમ થોડું જ કહી શકાય? મારે કોઈની સાથે લેવાદેવા નથી એમ માનવું એ તો સ્વાર્થાંધતાની પરાકાષ્ઠા છે. આપણાં સુખ, દુઃખ, હર્ષ, શોક સમાજ તેમજ દેશની સાથે ફૂલગુંથણીની જેમ જ ગુંથાયાં છે. આપણે ભલે ભરત ચક્રવર્તીના અરીસા ભુવન જેવા મહેલમાં રહેતા હોઈએ અને શાલિભદ્રની જેમ દેવતાની ઋદ્ધિસમૃદ્ધિ ભોગવતા હોઈએ, પણ આસપાસ દાવાનળ સળગી ઊઠે, મોટો રોગચાળો ફાટી નીકળે અથવા તો ઉલ્કાપાત જેવી અણધારી આફત વરસે ત્યારે એની ઝાળ આપણને સ્પર્શ્યા વિના નથી રહેતી. હજારો ગાઉ દૂર ચાલી રહેલા યુદ્ધની અસરમાંથી આજે કોણ મુક્ત રહી શક્યું છે? એટલે કે "મારાં પુણ્ય ભોગવી રહ્યો છું" એમ માની સમાજ કે દેશની અવગણના કરવી એ નરી અજ્ઞાનતા છે.

હવે જો દરેકે દરેક માનવી આવી આત્મીયતા કેળવે અને બની શકે એટલા સંયમથી જીવવાનું સ્વીકારે તો આજની દુનિયાની અર્ધા કરતાં પણ વધુ સમસ્યાઓ આપોઆપ ઉકેલાઈ જાય. "મારું કોઈ નથી" એમ

માનવા છતાં, પાસે બે પૈસા હશે તો ઉપયોગી થશે એ વૃત્તિ તો છૂટતી જ નથી માણસાઈ કરતાં પણ પૈસાની શક્તિ વિશેષ છે પાસે પૈસો હશે તો સેવા–ચાકરી કરનાર કોઈક મળી આવશે એ પ્રકારની આપણી મનોવૃત્તિ આપણને માર્ગવિમુખ બનાવે છે અને માણસાઈ જેવી કોઈ વસ્તુ જ દુનિયામાં નથી એવી આપણા અંતરમાં રહેલી છૂપી નાસ્તિકતાને ઊઘાડી પાડે છે અલબત્ત, એ વાત ખરી છે કે આજે દરદીનો પાર નથી રહ્યો આરોગ્ય અને બળની ખુમારી દાખવતો માનવી ક્યારે બીછાનાવશ બનશે તે કહેવાય નહિ–એ પોતે અને એના આશ્રિતો ક્યારે કફોડી સ્થિતિમાં મૂકાશે તે પણ ન કહેવાય આવી ડામાડોળ સ્થિતિમાં એક માત્ર આશ્રયરૂપ ધનસંચયનું શરણ ન લે તો માનવી બીજું કરે પણ શું!

સાધર્મી જેવું સગપણ બીજું કોઈ નથી એ સૂત્ર યાદ કરો સાધર્મી એટલે એક જ ધર્મ કે એક જ સિદ્ધાંત ને માનનારો એવો સંકુચિત અર્થ કરવાની જરૂર નથી જેઓ એક–બીજાની સાથે વિના સંકોચે મળીહળી શકે છે–એક બીજાના સુખ–દુઃખમાં ભાગ લઈ શકે છે તેઓ ગહોળા અર્થમાં સાધર્મી જ છે ખરી રીતે તો જે મનુષ્ય છે તે દરેકનો સાધર્મી જ છે સમાજમાં આવા સાધર્મીઓ ચારી સંખ્યામાં હોય–સુખ–દુઃખના પ્રસંગોમાં, આફત કે લાચારીની સ્થિતિમાં તેઓ દિલોજાનીથી ભાગ લઈ શકતા હોય તો ધનસંચયને જે નકામું મહત્ત્વ મળી ગયું છે–

ઘણીવાર જે ઠગારુ અને સુશીભતમાં મૂકનારુ બને છે તે ઘટી ઓછુ થઈ જાય દ્રવ્ય પ્રત્યેની મોહ–મમતારૂપી નાગચૂડમાથી સમાજનો મોટો ભાગ છૂટી જાય

એ રીતે જો સંયમની સાથે સેવાભાવ ભળે તો દૂધમાં સાકર ભળ્યા જેવુ થાય–દ્રવ્યસંચય કર્યો હોય તો જ સઘળી સુખસામગ્રી અને અનુકૂળતા મળી રહે એ વિચાર માનવતાનો ઘાતક છે આજે અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણ પરસ્પરમા એવા ગુંચવાઈ ગયા છે કે એકલી આર્થિક મૂલવણનો કે એકલી રાજનીતિનો વિચાર જ નથી આવતો આજના યુગબળે અથવા તો આજની સરકારી રાજનીતિએ દ્રવ્યનો મહિમા ઘણો વધારી દીધો છે ધનની મોહિનીએ જાણે કે સૌની ઉપર એક જાતની ભૂરકી નાખી દીધી [redacted] આપણા સામાજિક સંબંધોમા આત્મીયતાભરી જે સહાનુભૂતિ ઉભરાતી હતી તે આજે લોભ–લાલચના અગ્નિસ્પર્શથી ઘણે ભાગે સૂકાઈ જવા પામી છે શ્રમણયુગના શ્રેષ્ઠીઓ નિર્લોભ કે નિર્ધન તો ન હતા–એમણે ધનના ભંડારો ભર્યા હતા, પરંતુ એમણે ધનનો જે સદુપયોગ કર્યો [redacted] તે જોતા એ ધનભંડારોની માલીકી કોઈ એક વ્યક્તિ કે એક કુટુંબની નહિ પણ સમસ્ત સમાજની હતી એમ લાગ્યા વિના ન રહે શ્રમણ–તપસ્વીઓના ઉપદેશ અને પ્રેરણાના બળે એ ધનકુબેરોએ સામાન્ય ભોગોપભોગ ભોગવવા છતા મુખ્યત્વે તો સમાજની વિવિધ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામા જ ધનની સાર્થકતા જોઈ છે એવા મહાનુભાવોના જે

છૂટાછવાયા ચરિત્રો મળે છે તે ઉપરથી એટલુ સહેજે સિદ્ધ થાય છે કે પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર જે સયમ રાખે છે અને પોતાના બીજા માનવબધુઓનુ સુખ વધારવા પ્રયત્ન કરે છે તે પોતાનુ અને માનવજાતિના સુખનુ પ્રમાણ વધારે છે પિતા પુત્રને અર્થે થોડો સયમ સ્વીકારે છે, પુત્રને સુખ આપવા મથે છે પુત્ર મોટો થાય, રળતો-કમાતો થાય અને માતપિતાની સેવા-ચાકરી કરે એ ભાવના તો એમા રહેલી જ છે પરતુ એવી રીતે જેમની પાસેથી સુખની આશા રાખી શકાય તેમને જ સુખી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો સમાજમા સ્વાથનુ જ સામ્રાજ્ય વર્ત્તે ધારો કે આપણે રસ્તે જતા મોટા ખાડામા પડી જઇએ અને પોતાની મેળે બહાર નીકળી શકીએ નહિ એવે સમયે પુત્ર કે સગો-સબધી મદદે આવે એવો નિયમ નથી રસ્તે જતા કોઈ પણ રાહદારી પાસેથી આપણે સહાયની આશા રાખીએ માનવજાત જો છેક જ સ્વાર્થી બને તો પછી કોઈ કોઇને સહાય જ ન કરે-એ પ્રમાણે સસાર નરકાગાર બની જાય

સસારને સ્વર્ગ જેવો બનાવવો હોય તો પ્રત્યેક માણસે પોતાની આસપાસના માનવસમાજના સુખનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઇએ ધારો કે એક ગામમા માત્ર બે જ માણસો વસે છે-જેઓ એક-બીજાને ઓળખતા જ નથી અથવા તો ઓળખવા છતા પરસ્પરના સુખ-દુઃખમા ભાગીદાર બનવુ જ જોઇએ એ સિદ્ધાન્ત નથી સ્વીકારતા

ભાગ્યયોગે એક જણ માંદો પડે છે એને પાણી પાનારુ કોઈ નથી મળતુ એમની પાસે ગમે તેટલી ધન સંપત્તિ હોય તો પણ શું કામની ? એથી ઊલટુ એક ગામ એવું કલ્પો કે જેમાં બે માણસ રહેતા હોય અને એક-બીજાના સુખ-દુ ખના હંમેશા ભાગીદાર હોય આ બન્ને ભલે ગરીબ હોય તો પણ એક-બીજાની સેવા-સંયમની હુંફે તેઓ પોતાનો સંસાર સુખથી ચલાવી શક્વાના

પણ તમે કદાચ કહેશો કે માનવીના પરસ્પરના સંબંધમા સંયમની વાત સમજાય છે, પરંતુ શ્રમણ સંસ્કૃતિએ પ્રાણી-પશુ માત્રની સાથે મૈત્રી ભાવના કેળવવાની જે વાત કહી છે તે અવ્યવહારુ નથી ?

આત્મા અમર છે અને ઘણા કાળથી દેહ બદલતો આવ્યો છે એ વાત જેમને માન્ય હોય તેમને એકેંદ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના પ્રાણીઓ સાથેની મૈત્રી મુદ્દલ અવ્યવહારુ નહિ લાગે એકેંદ્રિય જેવા જીવો અને મૂગા પશુ-પ્રાણી બોલી શકતા નથી, પણ તેમને લાગણી હોય છે એ વાત વિજ્ઞાને સિદ્ધ કરી બતાવી છે બીજી વાત એ પણ છે કે સંયમની મર્યાદા આંકવા જઈએ તો વળી પાછા આપણે સ્વાર્થના કીચડમા લપટાઈ જઈએ સંયમ અને સુખનો સંબંધ જો સમજાયો હોય તો પછી સંયમ કિંવા ઉપકારની મર્યાદા બની શકે એટલી વિસ્તૃત બનાવવી જોઈએ વિશ્વના પ્રાણી-માત્રને જેણે આત્મવત્ માન્યા તે પોતે વિરાટ બની જાય છે તે પોતાના સંયમ અથવા

ત્યાગની મીમાંની સભાળ રાખવા નથી બેસતો ખરી વાત તો એવી છે કે જેણે સંયમના સુખ–સૌંદર્યનો એક વાર થોડો પણ રસ ચાખ્યો હોય તે પોતાના સંયમ અને ત્યાગને પણ આકાશ જેટલા ઉદાર અને વ્યાપક બનાવવા મથે છે

સંયમી બન્યા વિના કોઈ માણસ સ્વાભાવિક સુખ કે સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી ભાણા ઉપર જમવા બેસનાર જો કેવળ પેટભરો જ હશે તો તે ભોજનના રસ કે આહલાદનો પૂરો અનુભવ નહિ કરી શકે–તે તો અકરાંતી થાની જેમ પેટનો ખાડો પૂરવા મડી જશે પણ જેણે પોતાની જીભ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, જેણે પોતાની રુચિ સંયમપૂર્વક કેળવી છે તે ઊણોદર રહેવા છતાં ભોજનના રસાસ્વાદનો પૂરો ઉપભોગ કરી શકશે ભૂખ–તૃષા એ આપણી અને પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક લાગણી હોય છે, પણ સભ્ય ગણાતી માનવજાતિએ સંયમ અને રુચિ કેળવતા ભૂખ અને તૃષા ઉપર પણ પોતાનો વિજય વર્તાવ્યો છે ભૂખ કે તૃષા લાગે એટલે ગમે ત્યારે–ગમે તેવું ખાઈ–પી લેવું એને આપણે સભ્યતા નથી માનતા ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો જે આપણે વિવેક કેળવ્યો છે, વ્રત–તપના જે નિયમો અંગીકાર કર્યા છે તે બધામાં આપણી સ્વાભાવિક સંયમભાવના દેખાઈ આવે છે

બીજા પ્રાણીઓ કરતાં માનવી વધુ બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી છે, પણ એ બુદ્ધિ કે શક્તિનો ઉપયોગ જો આપણે

સ્વચ્છંદ કે અસંયમ કેળવવામાં કરીએ તો માનવમાં ને દાનવમાં કંઈ લાખો ફેર ન પડે શક્તિ અને બુદ્ધિબળ જ્યાં વિશેષ ત્યાં સંયમ અને ત્યાગની માત્રા પણ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેવી જોઈએ એ જ માનવતા છે

એક સંયમી અને એક શીકારીને એક ઝાડીમાં ફરતા કલ્પો અચાનક ત્યાં કોયલનો ટહુકાર સંભળાય છે સંયમી માણસ પેલા શીકારીને કહેશે "મિત્ર ! સાંભળ ! કોકીલાના પંચમ સ્વરમાં કેટલી મીઠાશ છે !" શીકારીના હાથમાં તીર-કામઠું હશે તો તેની વૃત્તિ કુદરતી રીતે કોયલને હાથમાં સપડાવવાની થશે એને સમજાવનાર કોઈ ન હોય તો તે પહેલી તકે કોયલનું નિશાન તાક્યા વિના નહિ રહે ઘણી વાર શીકારીઓ શોખની ખાતર કુદરતના આવા સુંદર રમણીય પંખીઓની હત્યા કરે છે-જીભના રસની ખાતર સ્વચ્છંદે ઉડતા એ પ્રાણીઓના પ્રાણ લઈ લે છે એ પ્રકારના શીકારી કરતાં સંયમી પુરુષ-કે જે શાંતિથી એક ખૂણામાં ઊભો રહી, એ નિર્દોષ પંખીનું ગીત સાંભળે છે તે શીકારી કરતાં હજારગણો રસ અને સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરતો હોય છે એ ઉપભોગ પણ એટલો પવિત્ર છે કે તે રસોપભોગ કાવ્યરૂપ બની જાય છે

સ્વાર્થ, હિંસા, સંચય એ બધા સૌંદર્ય અને સુખના શત્રુઓ છે સાધનો અને સગવડો વિગેરેમાં માનવજાતિ ગમે તેટલી પ્રગતિ કરે તો પણ શ્રમણસંસ્કૃતિએ સ્વીકારેલું આ સૂત્ર તો ત્રિકાલાબાધ્ય છે કે જ્યાં સુધી બુદ્ધિમાન-

શક્તિમાન માનવી સંયમ નહિ કેળવે, પોતાના સુખની અપેક્ષાએ બીજાના સુખનો વિચાર નહિ કરે ત્યાં સુધી જીવન અને જીવનની સિદ્ધિઓ તેનાથી મૃગજળની જેમ દૂર ને દૂર જ રહેવાની 'જીવો અને જીવવા દો' એટલું જ બસ નથી–હું જીવીશ તો પણ બીજાની ખાતર જીવીશ પણ બીજાને જીવાડવાની ખાતર એ સિદ્ધાંત જીવનમાં વણાઈ જવો જોઇએ

સુભાષિત

જ્યાં તપ, સંયમ ને વિરામ વસે ત્યાં અભિમાન કે મોહ–મમતા ટકી શકતા નથી તમારા સંયમ કે તપની એ રીતે કસોટી કરી જોજો

卐 卐 卐

વ્યસનને નાનું કે નજીવું ન ગણી કાઢતા દેખાય છે કીડી જેવું, પણ એમાંથી જ હાથીનું ખોળિયું ઘડાય

卐 卐 卐

જ્ઞાન તપથી અને તપ જ્ઞાનની આરાધનાથી શોભે

卐 卐 卐

બીજાને ઓળખવા કરતા પોતાને જ ઓળખવા પોતાનું અંતઃકરણ સંશોધવું એમાં બધું સમાઇ જાય

—ઉપા૦ શ્રી દેવચંદ્રજી

[ભાવનગર યુદ્ધમેના વ્યાખ્યાનમાંથી]

આધ્યાત્મિક આરોગ્ય

શારીરિક આરોગ્ય હોય ત્યા સ્વાભાવિક બળ, સ્ફુર્તિ ને ઉત્સાહ પણ હોય ટાઢ, તડકો ને બીજા ઉપદ્રવો સામે ઝુઝવાની જે શક્તિ તેનુ જ બીજુ નામ આરોગ્ય બીમાર માણસ, જેણે સાહસ, સ્ફુર્તિ ગુમાવ્યા [redacted] તે નાનુ સરખુ જોખમ ખેડવાને ભાગ્યે જ તૈયાર થશે શારીરિક આરોગ્ય જેવુ જ આધ્યાત્મિક આરોગ્ય પણ [redacted] એમ કહીએ તો ચાલે પાન એનો કર્તવ્યપ્રદેશ જુદો હોય છે આવુ આધ્યાત્મિક આરોગ્ય માનવપ્રાણી સિવાય બીજા કોઈ પ્રાણીના ભાગ્યમા લખાએલુ જાણ્યુ નથી આધ્યાત્મિક આરોગ્ય જેણે મેળવ્યુ હોય છે તેના સવેદનો બીજાઓ કરતા વધુ ગંભીર, પવિત્ર અને તીવ્ર હોય છે એક–બે દૃષ્ટાંત આપવાથી એ વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે

એક ભાઈએ એક દિવસે વાતવાતમા કહ્યુ

"મારા પિતા મૂળથી જ ધાર્મિક વૃત્તિના અને સરળ પ્રકૃતિના હતા એક વાર તેઓ બહારથી ઘરના આગણામા આવીને ઊભા રહ્યા તે જ વખતે ઝાડ ઉપર પાનના ઝુડ વચ્ચે બેઠેલા એક સુદર પક્ષી તરફ તેમની નજર ગઈ

મારા પિતા ભાગ્યે જ કોઈ પ્રાણીને દુભવતા, પણ તે દિવસે કોણ જાણે કેમ પણ એવી અવળી બુદ્ધિ એમને સૂઝી કે એ પંખીને પકડવાની લાલચ થઈ આવી પક્ષી પણ બહુ ઊંચે ન હતું–નિર્ભયપણે નમેલી ડાળ ઉપર હીંચતું હતું મારા પિતાથી ન રહેવાયું એક કીડીને પણ કદિ ન દુભવનાર પિતાજીનું અંતરનું આરોગ્ય બગડયું કે કોણ જાણે શું થયું પંખી પકડવાના મેલા મનોરથથી તેઓ છૂટા રહી શકયા નહિ સૌ પ્રત્યે સ્નેહ–મમતા ધરાવનાર પિતાજીએ ધીમે ધીમે જઈને પાછળથી ઝડપ મારીને પંખી પકડી લીધું બહીવાન બનેલા પંખીએ પાંખો તો ખૂબ ફફડાવી પણ તેનો કંઈ દી ન વળ્યો, બહુ જોર કરવા જતા એક પાંખ તૂટી ગઈ, સાવ નરમઘેંસ જેવું બની ગયુ નિર્દોષ પંખીને મૃતવત્ સ્થિતિમાં ગડાવાયેલું જોઈને પિતાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું એમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ એ વખતે પોતે કેટલા ઘાતકી બન્યા હતા તેનું ભાન થતા એમનું અંતર પશ્ચાત્તાપથી વલોવાઇ ગયુ પણ હવે શું થાય? પંખીને છૂટું તો મૂકી દીધું પણ ઘવાયેલું પ્રાણી ઊડવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠુ હતું હવે એ દૃશ્ય જોવા જેટલી હિમ્મત પણ એમનામાં નહોતી રહી દીન વદને તેઓ ઘરમાં આવ્યા કંઈ પણ બોલ્યા વિના પોતાના સ્થાને જઈને છાનામાના બેસી ગયા આ એક જ પ્રસંગે એમણે પોતાનું આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય ગુમાવ્યું હતું, પણ તે દિવસ પછી એમના મ્હો ઉપરનો ઉલ્લાસ સદાને માટે

ઊડી ગયો રોજ પ્રમાણે દેખાતા પિતાજીના જીવનમા જાણે કે આ ઘાતકી કૃત્યે હળાહળ ભરી દીધુ એ વાતને ઘણા દિવસો વીતી ગયા પણ અમે જોતા કે કોઈ કોઈ વાર પખી ઉપરના જૂના અત્યાચારનો દેખાવ એમની નજર આગળ ખડો થઈ જતો અને માથામા ચકરી આવતી હોય એવી તીવ્ર વેદના અનુભવતા જીવ્યા ત્યા સુધી એ પશ્ચાત્તાપને ન ભૂલી શકયા

એક દિવસે અમારે ત્યા એક કન્યાનો જન્મ થયો બન્યુ એવુ કે જન્મના જ એના બન્ને પગ ખોટો પડી-ગયેલા માતા પિતાએ જ્યારે એ વાત સાભળી ત્યારે એમને જે દુ ખ થયેલુ તેનુ વર્ણન થઈ શકતુ નથી ભારે સકટોને વિષે અડગ રહેનાર એ મહારથી તે દિવસે ઢળી ગયા એમની આખમાથી આસુની ધાર ચાલી નીકળી એમણે કહેલુ પણ ખરુ કે " દુનિયા જાણે કે ન જાણે, પણ પાપનુ ફળ મળ્યા વિના નથી રહેતુ હવે તો એ પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત વેઠી લીધા વિના બીજો કોઈ માર્ગ નથી "

આ અનુતાપ, આ પશ્ચાત્તાપ, આ તીવ્ર અને ગભીર સવેદન એ આધ્યાત્મિક આરોગ્યનુ એક ચિહ્ન છે માનવ પ્રાણી સિવાય આવો અગ્નિ સમો પશ્ચાત્તાપ આપણે બીજે ક્યાય નહિ ભાળીએ માણસ સદા કાળ સાજો-નરવો નથી રહી શકતો તેમ તેનુ આધ્યાત્મિક આરોગ્ય પણ હમેશા એકધારુ નથી રહેતુ-જીવનમા નબળાઈની પળો પણ આવે છે પરતુ એક વાર ભૂલ કે દોષ થયા પછી આવી પશ્ચાત્તાપની

અને આત્મસંશોધનની તક મળવી એ તો માનવીનુ એક મહાન્ સૌભાગ્ય છે

પશ્ચાત્તાપની છૂપી–અણછૂપી ભઠ્ઠીમા સેકાતા માનવીઓની વ્યથાઓ જો આપણે ઊડા ઉતરીને તપાસીએ તો માણસજાતને માટે આ એક રોગી આફત હોય એમ જ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે પશુ–પખી અને અબુધ જનો કેવા સુખથી હરતાફરતા હોય છે ? દુ ખ આવે ત્યારે ભોગવી લેવુ એ ઠીક છે, પણ આ અનુતાપ તો માણસ હાથે કરીને નથી વહોરી લેતો ? મૂઢ માણસો–જેમના દિલમા પશ્ચાત્તાપ કે પ્રાયશ્ચિત્તને માટે કંઈ સ્થાન જ નથી હોતુ તેઓ કેવા સ્વચ્છદી–કેવા નિશ્ચિતપણે જીવી શકે છે ?

એ અનુતાપનુ સારુ પલ્લુ પણ જોવા–તપાસવા જેવુ છે પશ્ચાત્તાપ જેમ માનવીનુ સદ્ભાગ્ય છે, માનવીનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે તેમ બીજી તરફ આત્મપ્રસાદ, આત્માનો આનદ એ પણ માનવજાતનુ એક બીજુ પરમ સૌભાગ્ય છે મહાત્મા ઇસુને વિષે એમ કહેવાય છે કે ઘાતકી હત્યારાઓ જ્યારે એમને દામી પાને લઈ ગયા અને ખરેખર ક્રૉસના લાકડા સાથે બાધ્યા ત્યારે એમણે માત્ર આટલુ જ કહેલુ “ મારી મારફતે ઇશ્વરી સકેત સિદ્ધ થાય છે એ જોઇને હુ આનદ પામુ છુ ” ભયકર મૃત્યુને નજર સામે જોવા છતા–ત્રાસ ઉપજે એવા અત્યાચારો વેઠવા છતા આત્માના આનદથી તરબોળ બનેલા આવા શબ્દો ઉચ્ચારવાનો મનુષ્ય સિવાયના બીજા કોઇ

પ્રાણીને અધિકાર છે ખરો? મહાત્મા ઈસુના શબ્દોમાં કેવો ભવ્ય, નિર્મળ આત્મપ્રસાદ તરવરે છે?

એક બીજો દાખલો ઉતાજો વર્તમાનપત્રમા જ આ ઘટના વાચેલી

મદ્રાસ તરફના એક રેલ્વે-સ્ટેશન ઉપર સાધાવાળો પોતાના નાકા (પોઇન્ટ) ઉપર પગ રાખીને ઊભો હતો બન્ને તરફથી બે આગગાડીઓ વેગપૂર્વક ધસી આવતી હતી સાધાવાળો જો એકાદ પળનો પ્રમાદ કરે તો સેંકડો મુસાફરોના જાનમાલ જોખમાઈ જાય એટલામા અચાનક જ એક કાળો નાગ પેલા સાધાવાળાના પગને બાઝયો યમરાજના સગા ભાઈ જેવા ગણાતા નાગનો વધુ વખત વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય? આવી સ્થિતિમા હવે તેણે શુ કરવુ? જો તે પોતાનુ એકલાનુ જ હિત જુએ-વાછે તો પેલુ પોઇન્ટ મૂકીને ભાગી જવુ પડે અને પોઇન્ટ મૂકયા પછી મુસાફરોની શી દુર્દશા થાય? એમ ને એમ અડગપણે ઊભો રહે તો સાપ ડઈ એનો સગો તો નહોતો જ પોતાનુ અને પોતાના કુટુબપરિવારનુ શુ થાય તે પણ એને વિચાર વાનુ હતુ આ પ્રકારનુ મનોમથન થોડીવાર ચાલ્યુ હશે, પરતુ તેને નિર્ણય કરતાં બહુ વાર ન લાગી હતો ત્યા જ તે ઊભો રહ્યો—જે થવાનુ હોય તે થાય, પણ પોતાના વિશ્વાસે મુકાએલા કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ તો ન જ થવુ એમ માનીને તે ખડો રહી ગયો સદ્ભાગ્યે આગગાડીનો ધમધમાટ સાભળતા જ સર્પ ગભરાઇને બીજી દિશામા ચાલ્યો ગયો પાછ-

જથી આ હકીકત રેલ્વેના અધિકારીઓના જાણવામા આવતા તેમણે પેલા સાધાવાળાને સારુ ઈનામ આપેલુ એક સામાન્ય ગરીબ અને અભણ માણસના જીવનમાં પણ પોતાની જવાબદારી સમજવાના અને જિંદગીના જોખમે ફરજ અદા કરવાના આવા દાખલા મળી આવે છે સંસાર મા આવા અનેક બનાવો બનતા હશે એની નોંધ લેવાની કોને નવરાશ હોય છે ? કેટલાય સ્ત્રી-પુરુષો મૌનભાવે રડી લેતા હશે અને ઊજળે મોઢે બહાર નીકળી સગા-સબંધી કે આડોશીપાડોશીના દુખે દુખી બની પોતાના જીવન ની કીમતી પળો તેમજ દ્રવ્યનો પણ ભોગ આપતાં હશે ! કેટલીયે કુળવધુઓ અને સન્નારીઓ પોતાનાં સુખ કે આરોગ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત સુદ્ધા ન કરતા કુટુબ અને પરિ વારની સેવા-શુશ્રૂષા કરતી, પોતાના જીવનને ઘસી નાખી આખરે સ્મશાનની સોડમા શાંતિ લેતી હશે જગતનાં આવા અનુપમ અને સ્વર્ગીય બલિદાનો અણનોધાયા જ રહી જવાના

આટલી વાત તો ચોક્કસ કે માનવસમાજમા જો મૂગી કર્તવ્યબુદ્ધિ, નિ શબ્દ આત્મભોગ અને નિષ્કામ બલિદાન જેવુ કઈ ન હોત તો સમાજ, સંસ્કૃતિ જેવી કોઈ વસ્તુ આ પૃથ્વીના પડ ઉપર નભી ન શકત—નભત તો સુકાન વિનાના વહાણની જેમ તેની બૂરી દશા હોત અલબત્ત, પાળેલા પશુ કોઈ કોઈ વાર પોતાના માલેકની ખાતર ખુવાર થઈ જાય છે પણ માનવીની

કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા કે આત્મભોગ સાથે તેની તુલના ન થઈ શકે માણસમા પોતાની જવાબદારી સમજવા જેટલો જે વિવેક-દીપ સતત્ પ્રકાશતો આપણે જોઈએ છીએ, તેની સાથે ભોગ આપવાની જે ભાવના થોડા યા વધુ પ્રમાણમા આપણે અનુભવીએ છીએ તે તો ખરેખર માનવસ્વભાવનુ એક ગૂઢ રહસ્ય છે એના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા આપણે દિગ્મૂઢ બની જઈએ

એ રીતે એક તરફ ઊંડો અનુતાપ અને બીજી તરફ ઉત્તર આત્મપ્રમાદ અને એ ઉભયની ઉપર મોતેરી કળશની જેમ દીપની કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા તો કોઈ વરદાન જ હોય એમ લાગે છે એ ત્રણેના સમુદાયને તમારે વિવેક કહેવો હોય તો વિવેક, હિતાહિતજ્ઞાન કહેવુ હોય તો તેમ, પણ એ જ માણસની માણસાઈ અથવા દુર્લભ માનવજન્મની મહત્તા છે-એને લીધે જ ધર્મજીવન ટકે છે અને ટકયુ છે એવા નિર્ણય ઉપર આવવુ પડે

વિવેકને કેટલાકો આત્માની ઇન્દ્રિય કહે છે, કેટલાકો આત્માનો પ્રકાશ કહે છે રૂપ, રસ, ગંધવાળી વિશ્વની સ્થૂલ વસ્તુઓ આપણી બાહ્ય ઇંદ્રિયોના વિષયો છે તેમ આત્માની ઇન્દ્રિય-વિવેક, એક દિવ્ય-અરૂપી સત્તાની ઝાંખી કરાવે છે એ. ઇન્દ્રિયથી માંડી પાચ ઇન્દ્રિય ધરાવતા પ્રાણધારીઓની વાત તો આપણે જાણીએ છીએ ઇન્દ્રિયો જેમ વધારે તેમ જીવનના સુખ-દુ ખ વેદવાની શક્તિ પણ અધિક હોય છે-

જીવનરક્ષાના ઉપાયો પણ તે વધારે જાણે, કામ કરવાની યોગ્યતા પણ વિશેષ પ્રમાણમા હોય વિવેકરૂપી ઇન્દ્રિય એકલા માનવી પાસે જ છે, એટલે તો માનવજન્મની ઝંખના દેવો પણ કરતા હોય છે એમ આપણને કહેવામા આવે છે ભૌતિક જગતની જેમ એક બીજુ વિરાટ આતરજગત છે અને એનો પરિચય વિવેકવડે જ થઈ શકે છે ભૌતિક જગતમા જેમ ગુરૂત્વાકર્ષણ જેવા અનેક નિયમો અને વ્યવસ્થાઓ છે તેમ આતરજગતમા પણ બધુ વ્યવસ્થિત અને નિયમિત હોય ભારે વજનવાળી વસ્તુને અદ્ધર આકાશમા ઊડાડીએ તો પાછી તે પૃથ્વી ઉપર પડવાની એ નિયમ જેમ આપણે ચોક્કસપણે જાણીએ છીએ તેમ આતરજગતનો આ નિયમ છે કે વિશ્વમા દુર્જનતાનો પરાભવ જરૂર થવાનો અને સજ્જનતાની પ્રતિષ્ઠા જ થવાની એ નિયમ પણ આ વિવેકની સહાયથી જ આપણે જાણી શકીએ છીએ આતરજગતની અથવા તો ધર્મજગતની આટલી સાદી-સીધી વાત પણ ન જાણે તે નાસ્તિક છે એમ કહેવામા કઇ બાધ નથી

શારીરિક આરોગ્ય જાળવવું હોય તો ભૌતિક નિયમો આપણે બરાબર પાળવા જ પડે ગમે તે-ગમે ત્યારે ખાઇએ-ગમે ત્યારે ઊંઘીએ કે આરામ લઇએ એવો સ્વચ્છંદ એ ન નભાવી લે આત્માનુ આરોગ્ય મેળવવાની ને જાળવવાની જેને ધગશ છે તેણે ધર્મજગતના નિયમોને બરાબર અનુસરવું જોઈએ શરીરનુ આરોગ્ય ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય-

(૧) કોઈ પ્રકારનો રોગ કે પીડા થાય તો તેની વેદના અનુભવાવી જોઈએ, નીરોગ શરીરનુ એ પહેલુ લક્ષણ (૨) ખાનપાનમા રુચિ અને તૃપ્તિ એ બીજુ લક્ષણ અને (૩) અંગેઅંગમાં કામ કરવાની સ્ફુર્તિ એ ત્રીજુ લક્ષણ

એવો નિયમ છે કે સાજા–સારા શરીરમા કઈ દર્દ કે રોગ થાય તો તરત જ તેની વેદના થયા વિના ન રહે વેદના જાણવા કે સમજવા જેટલી શક્તિ જેના શરીરમા ન હોય તો ગધો પણ એવા દરદીને મારે હાથ ખખેરી નાખે દર્દની વેદના જ ન હોય તો સમજવુ કે દર્દીની બધી પ્રાણશક્તિ હણાઇ ગઈ છે તે જ પ્રમાણે સાજા–સુસ્થ શરીરવાળાને નિયમિત આહાર–પાણી મળે એટલે તેને જરૂર શાતિ વળે આહારની રુચિ ગઈ એટલે સમજવુ કે શરીરમા ક્યાઇક પણ રોગના મૂળ પડ્યા છે સુદૃઢ શરીરવાળાને બેઠા રહેવુ ન ગમે–કઈક પણ કામ કરવુ જ જોઈએ કામ સિવાય તેને ચેન જ ન પડે

આત્માના આરોગ્યના પણ આવા જ ત્રણ લક્ષણો છે – પાપનો તિવ્રપણે પશ્ચાત્તાપ થવો એ પહેલુ લક્ષણ, પુણ્યને વિષે આત્મપ્રસાદનો અનુભવ થવો એ બીજુ લક્ષણ અને કર્ત્તવ્ય કરવામા દ્રઢતા તથા આનદ એ ત્રીજુ લક્ષણ આ આધ્યાત્મિક આરોગ્ય, સર્વ પ્રકારની ધર્મસાધનાનુ મૂળ છે દેહની ઉન્નતિ કે વિકાસનો આધાર જેમ દેહના સ્વાસ્થ્ય ઉપર રહેલો છે તેમ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ નિર્મલ વિવેકદૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે ધર્મકરણીની લગની સાથે આત્માના

વિવેકદીપને વધુ ને વધુ સતેજ રાખવાનો ઉદ્યમ સેવવો જોઇએ રૂઢીઓ, પ્રણાલિકાઓનો પાર નથી, દેશાચાર ને કુળાચારને પણ કેટલાકો ધર્માચરણ સમજી બેઠા હોય છે વિવેક વિનાની પરંપરાઓ અને વિધિઓમાં મલિનતા કે અંધશ્રદ્ધાને પેસી જતાં બહુ વાર નથી લાગતી એટલા સારુ જ વિવેકદૃષ્ટિ ઉપર ધર્મપુરુષોએ ફરીફરીને ભાર મૂક્યો છે

સુભાષિત

ભ મહાવીરનું ચ્યવન પણ માંગલિક છે–
અષાડ શુદિ ૬

ગર્ભસંક્રમણ—આસો વદિ ૧૩

જન્મ-ચૈત્ર શુદિ ૧૩

દીક્ષા—માગશર વદ ૧૦

કેવળજ્ઞાન—વૈશાક વદ ૧૦

નિર્વાણ—આસો વ અમાસ

રૂઢીઓ, નિરર્થક ક્રિયાકાંડો અને ભય, વહેમ જેવા નાગપાશમાંથી છોડાવનાર એ મહામના તારણહારના કલ્યાણકદિનો સ્મરણમાં રાખજો અને એમના ઉપદેશનું ચિંતન કરી અનુસરવા મથજો

—ઉપા૦ શ્રી દેવચંદજી
[ભાવનગર મુકામેના વ્યાખ્યાનમાંથી]

ધર્મ સમાજનુ રક્ષણ કરે છે

धर्मो रक्षति धार्मिकं । ધર્મ ધાર્મિકનુ રક્ષણ કરે છે એડૂત પોતે ખેતરફરતી વાડ બાંધે છે, અને એ વાડ જ ખેતરનુ જતન કરે છે ધર્મ એક એવી કિલ્લેબદી છે કે – જેના આશ્રયે રહેનારો માનવી નિશ્ચિતપણે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે ધર્મ ન હોય તો સમાજ, રાષ્ટ્ર વિગેરે - કાળના પ્રવાહમા વિલીન થઇ જાય સૂર્ય–ચદ્ર જેવા ગગન વિહારી નક્ષત્રોના વિષયમા એમ કહેવાય છે કે મધ્યાકર્ષણનો એક એવો જબ્બર નિયમ વર્તે છે કે જેને લીધે એ અદ્ધર ફરનારા વિરાટ ગ્રહ–નક્ષત્રો પોતપોતાની મર્યાદામા રહીને નિરતર ગતિ કર્યા કરે છે સમાજ અથવા રાષ્ટ્રનુ ગુરૂત્વા - કર્ષણ જો કોઇ હોય તો તે ધર્મ

માનવસમાજની સ્થિતિ અને પ્રગતિનો જરા વિચાર કરો, એટલે ધર્મનો મહિમા સમજાશે માનવીની જેમ જ સિંહ, વાઘ, વરૂ જેવા હિસક પ્રાણીઓ આ પૃથ્વીતળ ઉપર ઘણા લાબા સમયથી વસતા આવ્યા છે એક કાળે એમનુ જ ભયનુ શાસન ચાલતું પ્રાચીન સમયમા તેમની હૈયાતી ના પુષ્કળ ઉલ્લેખો મળે છે શહેરો થોડા હતા અને

ગામ ગામ વચ્ચે મોટાં વન અને અરણ્યો હતા તે વખતે આ જંગલી પશુઓનો ત્રાસ ઓછો નહોતો પણ તેઓ પોતાનો સમાજ ન બાંધી શકયા સમાજની રચના માટે જે ધર્મબુદ્ધિ જોઈએ તે તેમનામાં નહોતી એ તેઓ પોતાના ભાઈ-ભાંડુઓના સુખ-દુઃખમાં ભાગ લઈ શકયા હોત-સમાજરક્ષાની ખાતર ઉદાર બની શકયા હોત તો તેમણે આટલા લાંબા સમય દરમિયાન ખૂબ ઉન્નતિ કરી લીધી હોત ભલે એ હિંસક પ્રાણીઓ રહ્યા, પણ જો તેમનામાં સમાજ રચવાની અને વ્યવસ્થા કરવાની થોડી શક્તિ હોત તો શું તેઓ ટૂંકા સમયમાં આટલા નામશેષ બની જાત ખરા? "મારો બંધુ, મારું કુટુંબ, મારો દેશ" એવી કોઈ પવિત્ર ભાવના પશુ-પ્રાણીમાં નથી હોતી-અંદર અંદર લડતાં તેમને અટકાવવા એ સહજ વાત નથી, એટલે તો તેમણે પરસ્પરમાં લડી પોતાનો વિનાશ નોતરી લીધો

અંદર અંદરની ઈર્ષા, વેર કોઈને જંપવા દેતા નથી એ અધર્મ તો છે જ, સમાજવિરોધી પણ છે આ દોષને લીધે વિકરાળ અને બળવાન પશુ એકબીજાનો મહેકાર બાંધી શકતા નથી માનવીમાં પણ એ દોષ નથી એમ કોઈ કહી શકશે? જગતના ઇતિહાસ તરફ સહેજ દૃષ્ટિ કરો એક દેશ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવા, સમાજના અંગોને સદાને માટે પોતાના ગુલામ બનાવવા અથવા તો પોતાના સુખ-સ્વચ્છંદની ખાતર બીજાને દાસત્વની બેડીમાં બાંધી રાખવાના વિજેતાઓએ અને

બળવાનોએ ઓછા પ્રપંચો કર્યા છે? આજે પણ જે યુદ્ધો ખેલાય છે અને પ્રજાને વશ રાખવા જે સાધનો વપરાય છે તે જોતાં માનવી પશુથી ચઢિયાતો છે એમ કોઈ હિમ્મતપૂર્વક કહી શકશે? માનવીનાં કપટ, વેર અને હિંસકતા જોતાં તો પશુ હજાર દરજ્જે ચઢિયાતું છે એમ જ કહેવું પડે, છતાં માનવી ધારે તો હિંસા, વેર, સ્વાર્થનું થોડું પણ નિયમન કરી શકે છે—પાશવવૃત્તિ ઉપર કાબૂ મેળવી શકે છે, એ જ માનવસમાજની સિદ્ધિ બની છે એટલો પણ ધર્મ છે તો સમાજ સ્થિર અને કિંચિત્ નિશ્ચિત રહી શકે છે સત્ય, ન્યાય, સેવા, પવિત્રતા જેવા ઉચ્ચ કોટીના ગુણો માનવી ધરાવે છે તેથી જ સમાજ ટકે છે

સંસારત્યાગીઓ, એકાંતવાસીઓ અર્થાત્ તપસ્વીઓ અને મુનિઓને માટે જ ધર્મની યોજના અથવા આવશ્યકતા છે એમ કેટલાક સામાન્ય શ્રદ્ધાળુઓ માની લે છે પોતે પ્રપંચમાં ડૂબેલા હોવાથી ધર્મ ન પાળી શકે, ધર્મપાલનનો એમનો દાવો ન ચાલે, બાકી તો ત્યાગીઓ અને વિરાગી મહાત્માઓને માટે જ ધર્મ નિર્માયો છે એમ પોતાની અશક્તિ કે ઊણપના બચાવમાં કહે છે

ત્યાગી-સંયમી-વિરાગી પુરુષોની સાધનાને આપણે એક બાજુ રાખીએ સંસારના તેઓ તારણહાર છે એ શંકા વગરની વાત છે પરંતુ એટલા ઉપરથી સામાન્ય માનવીને શિરે ધર્મ વિષયક જવાબદારી જ નથી એમ-

માની લઈએ તો સમાજનો પાયો જ ખળભળી ઊઠે આત્મનિષ્ઠ મહાપુરુષો પોતાના વિરોધીઓ અને અપરાધીઓ ઉપર પણ કરુણા અને મૈત્રીની વર્ષા વરસાવે છે, પણ એમના અનુયાયીઓ, અનુરાગીઓ કે ભક્તો જો એમના પગલે ચાલવા ન મથે તો પછી ધર્મનુ સ્થાન સંસારમાથી ભૂસાઈ જાય

સમાજના સભ્યો એકબીજાના સહવાસમા આવે છે, એક બીજાના સઘર્ષણમા પણ આવે છે હવે તેઓ જો માનવપ્રેમ, મૈત્રી, સયમ, અહિંસા વિગેરે ન કેળવે તો એમની માનવતાનો શુ અર્થ છે? માનવીનો વિકાસ શી રીતે થાય? વાસણને માજવાથી એ સાફ અને ઊજળુ બને છે આપણે એક-બીજાના સઘર્ષણમા ને સપર્કમા આવીએ છીએ અને તેની સાથે સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણ દાખવીએ છીએ એટલે તો આપણી માનવતા વધુ સાફ અને ઉજ્જવલ બને મૈત્રી, કરુણા, સયમ વિગેરેની વાતો કે ચર્ચા આપણે ગમે તેટલી કરીએ, પણ જો કોઈના સીધા સપર્કમા જ ન આવીએ અને જે સદ્ગુણોની ચર્ચા કરીએ છીએ તેનો પરચો ન બતાવીએ તો આપણુ જ્ઞાન કે ચર્ચા શા કામના?

નર્મદા જેવી નદીના ગોળ-લીસા પત્થર તો તમે ઘણી વાર જોયા હશે પત્થરમા આ સુવાળપ કયાથી આવી? એક પાષાણનો ટુકડો તમે કોઈ કારીગરને આપો અને કહો કે નદીના વહેણમા તણાતા પત્થર જેવો સુવાળો બનાવી દો, તો તેને વિચાર થઈ પડશે વર્ષોના વર્ષો થયા

જે પત્થર રોજ રેતીની સાથે, પોતાના જેવા બીજા ટુકડાઓ સાથે અથડાય છે—ફૂટાય છે તેનામા સહેજે એવી સુવાળપ આવી જાય છે કે કારીગર પણ મથે તો એવુ લીસાપણુ નહિ લાવી શકે સપર્ક અને સઘર્ષણનો જ એ પ્રભાવ છે સસારનો પ્રવાહ પણ એક રીતે તો નદીના પ્રવાહ જેવો છે સસારના પૂરમા તણાતો માનવી ઘણા-ઘણાના સપર્કમા આવે છે અને તેને નવુ જાણવાનુ તથા શીખવાનુ પણ પુષ્કળ મળે છે જે કોઈ એવા સપર્કમા નથી આવતો તેને આપણે મૂઢ અથવા જગલી ગણી કાઢીએ છીએ સસારની ગડમથલમા અથડાતો, કૂટાતો માનવી સસ્કારી, અનુભવી બને છે સામાજિક સપર્કને લીધે ખરબચડો ગણાતો માનવી થોડીઘણી સુવાળપ મેળવે છે કારીગરના ટાંકણાની જેમ અનુભવો તેને ઘડે છે

યોગવાશિષ્ઠમા એક સ્થળે કહ્યુ છે કે—

तरोऽपि हि जीवन्ति, जीवन्ति मृगपक्षिण: ।
स जीवति मनो यस्य, मननेन हि जीवति ॥

વૃક્ષલતા પણ જીવે છે અને પશુ-પખી પણ જીવે છે ખરુ જીવન તો તે છે કે જે મનનથી જીવે છે જે મનન કરે છે, વિચાર કરે છે, વિવેક કેળવે છે અને ધર્મમય જીવન જીવવા મથે છે તે જ યથાર્થ જીવન છે આ વિચારમય જીવન જ માનવીની વિશેષતા છે સસારી હોય કે યોગી હોય, પણ વિવેકદૃષ્ટિ જેમને વરી છે, જેઓ

આત્મહિત અને લોકહિતની દૃષ્ટિએ જ જીવનની ઉપયોગિતા સમજે છે તેઓ સ્વ-પરકલ્યાણના સાધક તરીકેની અક્ષયકીર્તિ મેળવે છે.

આ મનન અથવા વિવેક છે એટલે તો પરમ સુખ અને ઐશ્વર્યમાં રહેનારો માનવી અનુકૂળતાઓથી પણ અકળાઈ ઊઠે છે—એનો આત્મા પોકારી ઊઠે છે કે આ ભોગોપભોગ એ જ સર્વસ્વ નથી—એમાં જીવન વેડફી નાખવું એ એક પ્રકારનો આત્મઘાત છે ભગવાન મહાવીર અને એમના સમકાલીન ગૌતમ બુદ્ધના જીવનનો જરા વિચાર કરો. એ બે રાજવંશી ક્ષત્રિયકુમારોને કઈ વસ્તુની ખોટ હતી? દાસ-દાસીઓ અને લક્ષ્મી કે સત્તા તો એમના પાદ-પ્રક્ષાલન કરતી, છતાં જ્યારે એમણે જોયું કે અજ્ઞાન અને અધર્મમાં જનતા અગાધ ગરકાવ છે ત્યારે સંસાર-ના સુખ કે ઐશ્વર્ય, સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ, એમણે તજી દીધા એ ત્યાગીઓએ આત્માનું તેમજ જનગણનું કેટલું કલ્યાણ કર્યું છે તેનો આંક કોઈ મૂકી શક્યું નથી ધર્મને નામે ચાલતી હિંસા અને પાખંડોમાંથી બચાવી લોકસમુદાયને એમણે નવું જીવન આપ્યું દુનિયાભરના વિવિધ રાષ્ટ્રોમાં જે દેશ-ભક્તો, સંશોધકો અને સાહસિકો થઈ ગયા છે તેમના જીવનનો વિચાર કરશો તો પણ તમને લાગશે કે જેઓ મનનમાં જ જીવ્યા છે, જેમની અંતર્દૃષ્ટિ ખીલી છે તેમણે પોતાના સુખોપભોગને તિલાંજલી આપવામાં અને પોતાની

આસપાસના સમુદાયને આગળ વધારવામાં એવી જ સિંહવૃત્તિ દાખવી છે પશુ-પક્ષી કે તરુ-લતાની જેમ માણસ ખાઈ-પીને એશઆરામ કરવાને જ સર્જાયો હોત-તો આ બલિદાન, સવસ્વનો ભોગ આપવાની આ પવિત્ર મનોવૃત્તિ ક્યાંથી ઉદ્ભવત ? સમાજરક્ષા કે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ કઈ રીતે શક્ય બનત ? દરેક દેશ ને દરેક યુગ વધતે-ઓછે અંશે આવા પુરુષો પેદા કરે છે તેઓ ધારે તો પોતાના સુખની ખાતર બીજાઓ કરતાં પણ વિશેષ સામગ્રી મેળવી ને શાંતિથી જીવન પૂરું કરે પરંતુ એ સુખ, એ શાંતિ એમને મૃગજળ જેવી લાગે છે પોતાના માનવબંધુઓ અને નિર્દોષ પશુ-પ્રાણીઓ અન્યાય અને અત્યાચારથી રીબાતાં હોય તે વખતે એમને ઘરની, મહેલની ચાર દિવાલો વચ્ચેની શાંતિ આગના ભડકા જેવી અકારી લાગે છે

સમાજ અથવા રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય કે સુખવૃદ્ધિ માટે જેઓ અહોનિશ ચિંતામગ્ન રહે છે અને સર્વસ્વનો ભોગ ધરવાને પ્રસન્નવદને તૈયાર રહે છે તેઓ જ્યોતિર્ધરની જેમ નવો પ્રકાશ, નવો ઉલ્લાસ પ્રેરે છે અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રના પરમ હિતૈષી કિંવા તારણહાર બનાય છે એ વિષે બે મત નથી, પણ જેઓ તપ, સંયમ અને સ્વાધ્યાયમાં નિમગ્ન-રહી સમાજ કે સંસારની ઘડભાંજથી અલિપ્ત જીવન ગાળે છે તેમનો ધર્મ સમાજ કે પ્રાણીસમુદાયને શી રીતે ઉપયોગી થતો હશે એવો પ્રશ્ન કેટલાક પૂછે છે ભારતીય સભ્યતાના ઇતિહાસમાં આવા ધર્મધુરંધરો અથવા મહારથીઓ

સ્થિર-ઉજ્જ્વલ નક્ષત્રની જેમ પ્રકાશી રહ્યા છે હજારો યોજન દૂર રહેવા છતા સૂર્ય-ચદ્રનો પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર સતત પથરાઈ રહે છે તેમ એ ધર્મપુરુષોના જીવન હજારો વર્ષના ગાળા વીંધીને માનવસમાજને નવચેતન પ્રેરે છે

કઈ રીતે નવચેતના આપે છે એ જ વાત કહુ જે મહાતપસ્વીઓએ-સસારવિરાગીઓએ સ્થૂળ સુખોપભોગ કરતા આત્માના આનદ-પુરુષાર્થ-સૌદર્ય તરફ અધિક ધ્યાન આપ્યુ અને આત્માના બળ-તેજ પાસે બીજા બળ તુચ્છવત્ છે એમ પ્રબોધ્યુ તેમના જીવનમા જરાક ઊંડા ઉતરીને જોઇએ તો ત્યા કલ્પનામા પણ ન સમાય એવી સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ છલકાતી નજરે પડશે એક દૃષ્ટાત લઈએ-

ભ૦ મહાવીરને દીક્ષા લીધા હજી થોડા મહિના જ થયા હતા વિહાર કરતા તેઓ અસ્થિકગામમા આવ્યા અને ત્યા ગામબહાર-એક ટેકરા ઉપર યક્ષના મદિરમા રહ્યા લોકોએ કહ્યુ કે આ મદિરમા રહેવા જવુ નથી જે કોઈ રાતવાસો રહે છે તે બીજે દિવસે જીવતો બહાર નીકળતો નથી યક્ષનો ત્રાસ વર્ણવ્યો જાય તેવો નથી

મહાવીર એ વાત સાભળીને જરા ય ચલાયમાન ન થયા તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ન બદલ્યો તેઓ ત્યાં જ રાતવાસો રહ્યા અને યક્ષે પોતાની બધી શક્તિ મહાવીર પ્રભુને પજવવામા ખર્ચી નાખી આખરે એ યક્ષને પ્રભુ મહાવીરના ચરણમા ઝૂકવુ પડ્યુ યક્ષનો પણ ઉદ્ધાર થઈ

ગયો આવી બીજી પણ ઘણી ઘટનાઓ ભ મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધના ચરિત્રમા મળી આવે છે

હવે ધારો કે આપણે જે ઘરમા રહેતા હોઇએ તે ઘર ભુતિયુ છે અને ત્યા નાના-મોટા ઉપદ્રવો થયા કરે છે એમ જો કોઈ કહે તો આપણે તે ઘરનો ત્યાગ કરવામા જરા જેટલો ય વિલબ કરીએ ? બીજે ઠેકાણે સારુ સ્થાન મળતુ હોય તો જાણી જોઈને-લોકવાયકાની ઉપરવટ થઇને એવા ઘરમા પડી રહેવાનુ કોણ પસદ કરે ? રોગ-શોકના ઉપદ્રવની વાત જવા દઇએ જે ઘરમા રહેવાથી વગર કારણે ગ્લાનિ કે બેચેની થતી હોય તે ગમે તેવુ આલીશાન તેમ જ સગવડવાળુ હોય અને વગર ભાડે-મળતુ હોય તો પણ કોઈ ડાહ્યો માણસ તે પસદ નહિ કરે

દુ ખ, ગ્લાનિ, ઉપાધિથી દૂર રહેવાનો એ એક રાજ-માર્ગ છે અને વ્યવહારમા આપણે બધા તેનુ જ અનુસરણ કરીએ છીએ શત્રુનો સામનો જ કરવો ન પડે એ રીતે શત્રુથી આઘે રહેવુ એ ઠીક છે પણ એ શત્રુને જીતવાનો રસ્તો નથી એટલુ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે શત્રુના-જુલમ કે અત્યાચારથી બચવુ એ એક વાત છે અને શત્રુનુ જોર જડમૂળમાથી નિકદી નાખવુ એ બીજી વાત છે શક્તિશાળી પુરુષોએ આ બીજો માર્ગ વધુ પસદ કર્યો છે જેઓ જગતને નિર્ભયતાનો પાઠ શીખવવા માગે છે-ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતા જેવા આધ્યાત્મિક ગુણો વિકસાવવા માગે છે તેઓ યક્ષ કે બીજા અત્યાચારીઓની ધાક-

ધમકીને લેશ માત્ર મચક ન આપે એ દેખીતી વાત છે તેઓ કહી શકે કે "ચક્ષમાં કે અત્યાચારીમાં જે જુલમ કરવાની તાકાત છે તો તેનો પ્રત્યક્ષપણે સામનો કરવાની આરામા એથી ય અધિકી શક્તિ છે "

સંપત્તિ, સગવડ ને સત્તાના બળે સુખના સાધનો વસાવવા એ મનોવૃત્તિમા આપણે એટલાબધા ટેવાઈ ગયા છીએ કે એ સાધનો પોતે કેટલી વિકૃતિઓ ઊભી કરે છે, કેટલી કંગાળિયત અથવા કાયરતા જન્માવે છે તે જોવા-સમજવા જેટલી શક્તિ જ નથી રહેતી માદગી જેવા ટાણે દવાદારૂના ઉપચાર કરવા પડે તે સમજી શકાય, પણ દવાદારૂ જ જો સર્વસ્વ બની બેસે તો એ માદગી કાયમની થઈ જાય માદગી એતો ઘડી-બે ઘડીનુ દુ સ્વપ્ન જ ગણાવુ જોઇએ બીમારી પેદા કરનારા બળો સામે લડી લેવુ અને એમને પરાસ્ત કરવા એ જ ખરું આરોગ્ય છે અને એવુ આરોગ્ય સૌ કોઇને પ્રકૃતિથી જ વરેલુ હોય છે

સુખ એ શરીરનો નહિ પણ આત્માનો ગુણ છે આત્માના ઉચ્ચ ગુણોની રક્ષા કરવા જતા કદાચ શારીરિક સાનુકૂળતાઓનો ત્યાગ કરવો પડે તો પણ ખરો ધાર્મિક એવે વખતે કંગાળ કે કાયર નહિ દેખાય શારીરિક સુખની ખાતર તે ગુલામી બરદાસ નહિ કરે પ્રાત સ્મરણીય પુરુષોના જીવનચરિત્રોમાથી નિર્ઝરતો એ બોધપાઠ આજે લગભગ ભૂલાઈ જવાયો છે તપ-સંયમ વિગેરે માનવીના આધ્યાત્મિક વિકાસ અર્થે યોજાયા હતા તે પણ

આજે જ્યારે લગભગ કટીબદ્ધ બની ગએલા જોઈએ છીએ ત્યારે ખેદ થાય છે

આજે સંસારમાં સુખમય જીવન કેમ જીવવું તેને એક કળાનું રૂપ આપવામાં આવે છે જીવવાની પણ એક કળા છે એની કોઈ ના નથી પાડતું પણ સાચી જીવનકળા જે ધર્મપુરુષોએ જાણી હતી–જગતને શીખવી હતી અને જેમણે સાદામાં સાદી વાણીથી ઉપદેશ્યું હતું કે ધર્મ જ તમારું રક્ષણ કરશે માટે ધર્મનું ગમે તે ભોગે પણ પાલન કરજો–એ ધર્મ જ સુખમય જીવનની સઘળી સમૃદ્ધિઓના ભંડાર ખોલી આપશે એ વાત વીસરાઈ ગઈ છે દુઃખ, જુલમ, કાયરતા અને ગુલામી સામે છેલ્લી સીમા સુધી લડી લેવાની અને એવો સાત્વિક સંગ્રામ ખેલતાં જે જે વિઘ્નો કે આફતો આવી પડે તેનો નિર્વિકારપણે સામનો કરવા ઈ જેમણે વિવિધ ધર્મકરણી તેમજ નરી આત્મશુદ્ધિની સર્વોચ્ચ કળા બતાવી તેની સરખામણીમાં મૂકી શકાય તેવી બીજી કોઈ કળા જગતમાં જડવી મુશ્કેલ છે ધર્મના અંગ જેવા ગણાતા નિયમો અને આચારો વિગેરેના અંતસ્વરૂપ તપાસીએ–મનન-ચિંતનદ્વારા તેના રહસ્ય ઉકેલવા મથીએ અને તેને જીવનના માર્ગદર્શકરૂપ ગણીએ તો આપણું તેમજ સમાજનું, શાસનનું તથા રાષ્ટ્રનું પણ એકંદરે કલ્યાણ જ થાય શ્રમણસંસ્કૃતિનો મહિમા દિગંતવ્યાપી બને

સુભાષિત

અહિંસા, મૈત્રી જેમ આત્મિક છે તેમ નિર્ભયતા પણ આત્માનો ગુણ ભ૦ મહાવીરના જીવનમાં સર્વત્ર નિર્ભયતા અને ઉપસર્ગોની સામે પણ મેરુ જેવી અડગતા જ દેખાય છે

卐 卐 卐

રાગ-દ્વેષના દ્વંદ્વથી બની શકે તેટલા દૂર રહેજો કદાચ એના ઝમેલામાં આવવું પડે તો પણ તમે તમારા સ્વભાવથી કેટલે દૂર ગયા છો તેનો તોલ કાઢતા રહેજો

卐 卐 卐

દરેક કાર્યમાં ઉપયોગ રાખજો પવનના વટોળથી સૂકું પાન જેમ ધમડાય છે તેમ સમાજના વાવંટોળમાં ભાન ભૂલીને ઘસડાશો નહિ ઉપયોગ એટલે જાગૃતિ

卐 卐 卐

ભૂલ થઈ જવી સહજ છે પણ એ ભૂલને ભૂલ સમજી એવી ભૂલના ભોગ ન બનવામાં માનવીનો પુરુષાર્થ છે

卐 卐 卐

વિકથા કે પરનિંદામાં પડશો નહિ જેઓ પોતે દોષથી ભરેલા તેમને બીજાના દોષ જોવાનો શું અધિકાર છે? આપણે આત્માની શુદ્ધિના જ પહેરેગીર બનીએ તો પણ બસ છે

卐 卐 卐

બુદ્ધિના ચાર પ્રકાર

મતિ—જેમાં તર્કની પ્રધાનતા હોય

બુદ્ધિ—જેમાં વર્તમાનકાળની વિચારણા હોય

સ્મૃતિ—જેમાં ભૂતકાળની યાદી હોય

પ્રજ્ઞા—જેમાં ત્રણે કાળનો વિચાર હોય

—ઉપા૦ શ્રી દેવચંદ્રજી

[ભાવનગર સુખ મેના વ્યાખ્યાનમાંથી]

જીવનનો મૂળ પ્રશ્ન

બાલ્યાવસ્થા સ્વપ્નોથી ભરેલી હોય છે યૌવન પણ ઓછુ ઉલ્લાસભર્યું નથી પણ માતપિતાના ખોળા ખૂદતો અને લાડથી ઉછરતો કુમાર જ્યારે સંસારવ્યવહારના પ્રવાહમા તણાય છે અને ઉપરાઉપરી આવતા મોજાએ સાથે અથડાય છે ત્યારે એના ઘણાખરા સ્વપ્ન ઊડી જાય છે જે સંસારમા સુખની શીળી લહરીઓની એણે આશા રાખી હતી ત્યાંથી જ્યારે ઉન્હી લાય ઉઠતી અનુભવે છે ત્યારે તેનુ મો કરમાઈ જાય છે યુવકોમા સાહસ અને શક્તિ હોય છે એટલે તે પ્રતિકૂળતાઓ સાથે લડી લેતા એકદમ થાકી જતા નથી, નિરાશ પણ નથી બનતા, પરન્તુ સૌ કોઈના જીવનમાં એવી પળો તો જરૂર આવે છે કે જ્યારે એમ લાગે છે કે–"સંસાર આટલો નિષ્ઠુર–આટલો ક્રૂર હશે એમ નહોતુ ધાર્યું"

કવિવર ટાગોરે "એકલો જા ને રે!" એવી મનલગનુ એક ઘણુ ભાવપૂર્ણ ગીત રચ્યું છે હતાશ યોદ્ધાના દિલમા વ્યાપેલો અંધકાર ધોઈ નાખવા માગતા હોય તેમ

તેઓ કહે છે "તારી સાથે કોઈ આવે યા ન આવે–તને કોઈ સત્કારનારું હોય યા ન હોય, તારા આંસુ લૂછનારું કોઈ હોય યા ન હોય–પણ તું એકલો તારા કર્તવ્યમાર્ગે આગળ ચાલ્યો જા! તારા માથે મુશળધાર મેઘ વરસતો હોય, પગમાં કાંટા વાગતા હોય, ઘોર અંધકારમાં રસ્તો પણ ન જડતો હોય એટલું જ નહિ પણ તને જોઈને લોકો પોતાના દીવા ઓલવી નાખતા હોય તો પણ તું તારે એકલો આગળ જા!"

આ પ્રકારનું ધૈર્ય, આ પ્રકારની ઠંડી તાકાત એ તો દેવદુર્લભ વસ્તુ છે પરંતુ જે વેળા સગા–સંબંધીઓ ને મિત્રો પણ છોડીને ચાલ્યા જાય, સ્વાગત–સન્માનને બદલે ઠેકઠેકાણેથી જાકારો મળે, એક તરફ આર્થિક વિટંબણા મૂંઝવતી હોય, બીજી તરફ આપ્તજનના વિયોગનો વિષાદ અંતરમાં આગની જેમ ધીખતો હોય એવે વખતે સંસાર કેટલો સ્વાર્થી, વિષમ અને વિચિત્ર છે તેનો અનુભવ થાય છે ઘણું ઘણું જોયા પછી જ્ઞાની પુરુષોએ પણ એ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે સંસાર ઘડીભર સુંદર અને અવનવા ઉજળા રંગોથી છલકાતો દેખાય, પણ નીચે તો કાંટા જ પાથર્યા છે એ ન ભૂલના

આ દુઃખ, વિષાદ, નિરાશા છે એટલે જ ધર્મમાર્ગ શોધાયો છે જીવનનો એ મૂળ પ્રશ્ન જ હૈયાતી ન ધરાવતો હોત તો માનવજાતને જે ધર્મ જેવી અમૂલ્ય વસ્તુની ભેટ મળી છે–ધર્મનો જે અનોખો વારસો મળ્યો છે તે ન મળત

આ જમાનામા કે આ દેશમા જ દુખ કે વિષાદની ઝડીઓ વરસે છે અને બીજા દેશો કોરા રહી જાય છે એમ માની લેવાનુ નથી દરેક યુગ અને દરેક દેશને આવા અનુભવો થયા છે અને તેમાથી જ અલૌકિક આદર્શો અને તેની સિદ્ધિના માર્ગ સૂઝયા છે

તૃષાતુરને પાણીનો એક પ્યાલો મળતા કેટલો આનદ થાય છે ! સહરા જેવા સૂકા રણમા મુસાફરી ખેડતા કોઈ પ્રવાસીને હ્દપો-પાણી ઝખના એ મુસાફરને પાણીની કીંમત પૂછો તો પાણીના એક પ્યાલા માટે ગમે તે ભોગ આપવા તૈયારી બતાવશે તૃષા છે એટલે તો મૂલ્ય વિનાના પાણીની આટલી કીંમત છે આત્મા જો આવી તરસથી તરફડતો ન હોત તો ધર્મનુ મૂલ્ય કોણ આકત ? એક સસ્કૃતકવિએ પ્રભુની સ્તુતિ કરતા એક સ્થળે એવી મતલબનુ કહ્યુ છે કે "પ્રભુ ! આ લોકો આપના ચરણમા માથુ નમાવે છે તે કઈ આપની ઉપર ઉપકાર કરવા નહિ તેઓ સસારમા અનેકવિધ સતાપોથી એવા દાઝયા છે કે એમને આપના શરણ વિના બીજે કયાઈ ટાઢક નથી વળતી એટલે જ આપની છત્રછાયા નીચે દોડી આવ્યા છે ઉનાળામા ગરમીથી બળતો માનવી જેમ ચદ્રકિરણનો આશ્રય લે તેમજ તેઓ આપના આશ્રયે આવ્યા છે"

દુખ અને વેદનાના અનુભવે જ સસારમા ધર્મની શોધ કરી છે એ ધર્મ જ પ્રાણધારીને પળે પળે હિમ્મત, આશ્વાસન અને ધૈર્ય આપે છે કે "દુખથી ગભરાઈ જઈને

હાયવોય કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી—જીવન નિરર્થક નથી—જીવનનું પણ ધ્યેય હોય છે તું તને સતત પરાધીન માની ન લેતો—તું મરવા માટે જ નથી જન્મ્યો તું સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને અજર-અમર છે" જીવનમાં એ પ્રેરણા અનંત દીપરાશિની ગરજ સારે છે—અંધકારમાં આથડતા માનવીના માર્ગમાં પ્રકાશ પાથરે છે નિરાશાને લીધે ભાગી ગએલ હૈયામાં વજ્રની શક્તિ ભરે છે

સાંસારિક વેદના જ એને બાહ્ય રંગ-રાગ-સુખ વિલાસની મૂર્છામાંથી જગાડે છે અને અંતરમાં ઊંડે ને ઊંડે ઉતરવાની પ્રેરણા આપે છે મિત્રો અને વિરોધીઓથી તરછોડાયેલા—સર્વત્ર તિરસ્કાર પામતા માનવીને એ કહે છે "આ દુઃખની પાછળ સુખનું એક સરોવર છલકાઈ રહ્યું છે દુઃખથી ડરીને હતાશ ન બનતો આજે તને ભલે ઘોર અંધકાર દેખાતો હોય, તો પણ તારે માટે સ્વર્ગીય પ્રકાશ રાહ જોઈ રહ્યો છે તું અમૃતનો જ અધિકારી છે"

દુઃખ અથવા વેદના નામે ઓળખાતી આ વસ્તુ આકસ્મિક કે અર્થરહિત છે એમ કોણ કહે [redacted] ? એ ભયાનક છે—અરુચિકર છે, પણ અનિષ્ટકર છે એમ જો કોઈ કહે તો તેને નાસ્તિક અથવા વિચારશૂન્ય જ કહેવો પડે દુઃખ અંતરાય ઊભા કરે છે એમ પણ ન કહેવાય—નવા માર્ગ શોધવાની અને નવી તાકાત સ્ફુરાવવાની એમાં સ્વાભાવિક સત્તા રહેલી છે દુઃખ જીવનમાં જડતા ભરી દે છે એમ કોઈ કહે તો તે પણ માનવા જેવી વાત નથી

વિલાસ અને ખુશામત માણસને મૂઢ અથવા જડ બનાવી દે, પણ આપત્તિ કે ઉપાધિ તો એને ચેતનાવાન બનાવે છે બધા બારી-બારણા બંધ હોય ત્યા એક નવી જ બારી ખોલી દે છે એકવા સુખમા વિભ્રમ અને ઉન્માર્ગનો ભય છે દુખ કોઈ દિવસ કોઈની પણ ખોટી ખુશામત નથી કરતુ-એ તો સ્વચ્છ અરીસાની જેમ માનવીને પોતાનુ સ્વરૂપ બતાવી દે છે

વિવિધ વહેમો, રૂઢીઓ અને અર્થશૂન્ય લોકાચારો સામે સુખી અથવા સમૃદ્ધ ગણાતા માનવીઓએ કદિ બળવો નો વાવટો ફરકાવ્યો જાણ્યો છે? દુખ કે શોષણની ભઠ્ઠીમા શેકા[ઈ]ને-ઘડાઈને પાકા થએલા સમૂહો જ એ કંટકો ઉખેડીને ફેંકી દેવાનો અને નવો સરળ-રાજમાર્ગ તૈયાર કરવાનો પુરુષાર્થ દાખવે છે દુખ નસ્તરનુ કામ કરે છે દેહમાં ભરાયેલા-કુપિત મળને જેમ શસ્ત્રક્રિયા સાફ કરે છે તેમ દુખની-વિવિધતા નવી વિશુદ્ધિઓની ભેટ ધરે છે દુઃખની અનુભૂતિમાથી જ વિચારશીલોએ દર્શનશાસ્ત્ર સબધી મૂળ અને ગૂઢ સમસ્યાઓના સમાધાન શોધ્યા છે દુખની અનુભૂતિએ જ રૂઢીગત માર્ગોનો પરિહાર કરવાની અને નવા અલૌકિક માર્ગો શોધી કાઢવાની ચેતના જગાવી છે

શારીરિક રચનામા તાવને જે સ્થાન છે તે જ સ્થાન જીવન-રચનામા દુખને છે એમ પણ કેટલાકો કહે છે ઘણી વાર ખાનપાનમા સ્વચ્છંદ કે અતિશયતા આવી જાય છે અથવા તો વધારે પડતા થાક કે ઉજાગરાને લીધે શરીર નાસી

જાય છે ત્યારે તાવ આવે છે આ તાવ એક પ્રકારની ચેત વણી છે–રોગ નહિ પણ રોગની સૂચના માત્ર છે પીડાદાયક લાગવા છતા એ તાવ અંદરની શક્તિઓને જાગૃત કરે છે અને જે મળ મોટા દર્દો પેદા કરવાને સમર્થ હોય છે તેને બહાર કાઢવા મથે છે તાવ સ્વાસ્થ્ય અથવા આરોગ્યની જ ભેટ લઈને આવે છે, એ જ પ્રમાણે દુઃખ અનિષ્ટ કે ભયકર લાગતુ હોય તો પણ એનો ધ્વનિ જો આપણે સાભળી શકતા હોઈએ તો તે ઊંઘમાથી ઉઠવાનો અને વૈભાવિક દશામાથી જાગવાનો જ ગૂઢ મંત્ર સુણાવે છે દુઃખથી દબાયેલાઓ કે દીનજનો અહોભાગી છે, કારણ કે એક દિવસે એમનો આત્મા એ દુઃખ–દારિદ્રયને લીધે જ જાગવાનો અને સ્વર્ગીય પ્રકાશ એમને લાધવાનો એવી મતલબનુ બાઈબલ મા એક કથન છે દુઃખ કે જે જડતા કે મૂઢતા ભણી લઈ જાય છે તેની અહીં વાત જ નથી, પણ જે દુઃખ પુરુષાર્થીઓને જાગૃત કરે છે અને એમની નિષ્ક્રિયતા કે કાયરતાને ખંખેરી નાખે છે એ જ દુઃખનો મહિમા અહીંયા બાઈબલ–કારે ગાયો છે ભલભલા ભક્તો અને સાધકોએ પણ એક યા બીજા પ્રકારે દુઃખની એવી જ યાચનાઓ કરી છે જે દુઃખ બુદ્ધિ અને હૃદયમા સંક્ષોભ મચાવી દે, જે દુઃખ આળસ્ય કે વૈભવવિલાસને તુચ્છ ગણવાની તાકાત પ્રકટાવે એ દુઃખાનુભૂતિનો મહિમા કવિઓ પણ પૂરેપૂરો ગાઈ શક્યા નથી

એક ભક્તજનને કોઈએ પૂછ્યુ “ભક્તો ઉપર જ

ભગવાન દુ ખના વાદળ કાં વરસાવતો હશે?" સામાન્ય-રીતે સ સારીઓ શ્રદ્ધાળુઓનાં દુ ખ અથવા દૈન્ય જ ચર્મચક્ષુઓથી જુએ છે એમના અ તરમા ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, સમભાવની કેવી શાંત ધારાઓ વહેતી હોય છે તે જોવાની દૃષ્ટિ એમની પાસે નથી હોતી

ભક્તે જવાબ આપ્યો "ધારો કે તમે બીછાનાવશ-હો-વૈદ્યોએ ઉઠવા-બેસવાની કે પડખુ ફેરવવાની પણ મનાઈ કરી હોય તમારી સેવા-ચાકરી કરનારા સગા-સ બ ધીઓ રાત-દિવસની ચિ તા અને શ્રમથી થાકી ગયા હોય સૌ સૂતા હોય એટલામા તમે જાગો અને તમને પાણીની તરસ લાગે તો તમે કોને જગાડો? તમે જાણો છો કે સૌ થાકીને લોથ થઇ ગયા છે એમને કોઇને ઊંઘમાથી ઉઠાડવા એ એક પ્રકારનુ ઘાતકીપણુ છે એક તરફ તૃષાનો વેગ તમને બેચેન બનાવી રહ્યો છે, બીજી તરફ રાતદિવસ તમારી સેવા ચાકરી કરીને થાકી ગએલા સગા-સ બ ધીઓ સૂતા છે તેમાના કોઇને જગાડવાની તમારી હિમ્મત નથી ચાલતી હવે તમારે શુ કરવુ? એ વખતે વિચાર કરતા તમને જે પરમ આત્મીય લાગશે-જેને થોડુ વધુ દુ ખ આપવાથી એનુ દિલ નહિ દુભાય એમ લાગશે એવા જ સ્વ-જનને તમે જગાડશો અને એ સ્વજન પણ ઘડીભર પોતાનો ત્રાસ ભૂલી જઈ, તમારી તૃષાને શાંત કરશે"

ભક્તો પ્રભુના પરમ આત્મીય જેવા ગણાય દુ ખ અથવા પરિષહ દ્વારા એમને જાગૃત કરવાનો જ દૈવી

સંકેત હોય છે ગુરુઓ અથવા વડીલો પણ જે શિષ્ય અથવા જે સંતાન અધિક આત્મીય જેવો હોય તેની જ ઉપર વખતોવખત નવો બોજો નાખતા હોય છે વખતોવખત એને જ ઉપાલંભ અને ઉપદેશ આપતા હોય એમ નથી બનતુ ? વસ્તુતઃ એ દુઃખ નથી, એ એક પ્રકારની મમતા છે

દુઃખને તાવની ઉપમા ઉપર આપી છે તાવની ગરમી જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ સુસ્થ શરીરમાથી પ્રસ્વેદ નિર્ઝરે છે એ પ્રસ્વેદ શરીરને શીતળ બનાવે છે ગરમીની એ એક પ્રતિક્રિયા છે

જેમનામા આધ્યાત્મિક આરોગ્ય હોય છે તેમનામા એ તાપ સમભાવ અથવા સહનશીલતાની શીળી નિર્ઝરણીઓ વહાવે છે ભયકર સતાપો, પરિસહો અને ઉપસર્ગો વખતે પણ મુનિજનોને સમતારસમા સ્નાન કરતા–સમતારસમા તરબોળ બનતા આપણે આપણા કથાનકોમા સાભળીએ છીએ આ સતાપ, આ દુઃખ છે એટલે જ સમતારસની આ લહાણુ છે ધ્યાનસ્થ અવસ્થામા ઊભેલા મેતાર્ય મુનિ જેવા તપસ્વીના શીરે ધગધગતા અગ્નિની ચીતા ખડકાવા છતા એમણે શાતિ અને મમતાની જે પુનિત ગગા વહાવી છે તેની સરખામણીમા એ આગ પણ કેટલી તુચ્છ–નિર્માલ્ય લાગે છે ?

જેને દુઃખ ગભરાવી કે થથરાવી શકતુ નથી, દુઃખ કે આફતનો સામનો કરતા જે પાછો ડગ નથી ભરતો, સતાપ કે અન્યાયને પણ જે મિત્રની જેમ ભેટે છે, દુઃખ-

ભરપૂર અનુભવોને પણ જે જીવનની એક પ્રયોગશાળા લેખે છે અને એના અવાજનો અર્થ ચીંનવી, ભવોભવના આતર વેરીઓને ઓળખે છે—એમનો પીછો પકડે છે—પરાજીત કરે છે તે સસારના મૂળ પ્રશ્નને ઉકેલી કૃતકૃત્ય બને છે

કમલ સુદર છે, પણ એનુ મૂળ તો કાદવમા જ હોય છે, વસત રળીયામણી, પ્રફુલ્લ લાગે છે, પણ તેનુ યે મૂળ તો હિમમા જ છુપાયેલુ હોય છે ધર્મનુ મૂળ પણ દુ ખમા જ દટાએલુ છે વીરની જેમ દુ ખ માનનો સામનો કરવો, દુ ખના કારણોનો વિચાર કરવો અને તેના મૂળ ખેચી કાઢવા એ જ પરમ મગળ અથવા પરમ કલ્યાણપ્રાપ્તિનો મુખ્ય મત્ર છે

સુભાષિત

દેહ પાચ ભૂતનું પુતળુ છે દેહની ભક્તિ તો પશુઓ પણ કરે છે દેહભક્ત કરતા કુટુબભક્ત ચઢિયાતો, એના કરતા પાડોશીની સેવાભક્તિ કરનારો ઉત્તમ અને એનાથી જ્ઞાતિ ભક્ત, સમભક્ત કે દેશભક્ત ચઢિયાતો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભુભક્ત

* * *

સામાયિક છે તો ધર્મકરણી, પણ એ કરણીવડે સમભાવ કેળવવાનો છે કસોટીની પળોમા સમભાવની પરીક્ષા આપવી પડે તો પૂરેપૂરા માર્ક મેળવવા તૈયાર રહેજો તો જ સામાયિક સાર્થક થશે

* * *

કાળ પળે પળે પલટાય છે, પણ કાળની સાથે માણસ કેટલો પલટાય છે?

—ઉપા શ્રી દેવચદ્રજી

[ભાવનગર મુકામેના વ્યાખ્યાનમાથી]

સમ્યગ્દર્શન

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેના યોગથી મોક્ષનો માર્ગ સાધી શકાય છે એ અર્થનુ સસ્કૃત સૂત્ર (सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग.) આપણામા સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે પણ જ્યા મોક્ષની વાત આવી ત્યા સસારના સામાન્ય માનવીને એની સાથે બહુ સબધ ન હોય એમ આપણે માની લઈએ છીએ મોક્ષની વાત તો જ્ઞાનીઓ–તપસ્વીઓ–સાધકો કે આરાધકો જ કરે એવી આપણા મનમા એક ગાઠ વળી ગઇ હોય છે મોક્ષને બદલે સુખ કે કલ્યાણની વાત જો કોઈ માડે તો એ સાભળવા કે સમજવા જેવી ખરી, કારણ કે એ ઉધારની વાત નહિ પણ રોકડની વાત બની જાય છે સાચી વાત એ છે કે મોક્ષમાર્ગ એટલે જ કલ્યાણ–મગળ અથવા સુખના માર્ગની વાત સાસારિક સુખ અને મોક્ષનુ સુખ એ બેમા મહત્ત્વનો ભેદ રહેલો છે સસારનુ સુખ હમેશા પરાધીન હોય છે, જ્યારે મોક્ષનુ સ્વાધીન હોય છે સુખપ્રાપ્તિ માટે કોઈ શાસ્ત્રકારે કે ઉપદેશકે મનાઈ નથી કરી એમનુ કહેવુ તો એટલુ

છે કે જે સુખનો આધાર ઈંદ્રિયો અથવા વાસના ઉપર હોય તે ઠગારુ સુખ છે ઘડીભર એને સુખ માની લઈએ તો પણ કલ્યાણ તો નથી જ જેમા કેવળ સુખનો આભાસ હોય, પરિણામે વિટંબણા અને એનાએ મૃગજળ પાછળ દોડીને ખુવાર થવાનુ હોય તે બુદ્ધિશાળી માનવીનુ ધ્યેય કેમ બને ? એટલે જ પરમ કલ્યાણ, નિરવધિ મંગળમયતાના માર્ગને ધર્મપુરુષોએ મોક્ષમાર્ગ તરિકે ઓળખાવ્યો છે એ જ આપણુ સૌનુ ધ્યેય રહેવુ જોઈએ

એ ધ્યેયની વાત હમણા એક કોરે રાખીએ સામાન્ય કલ્યાણ જે કોઈ વાછતુ હોય તેણે પણ પોતાની દૃષ્ટિ બરાબર કેળવવી જોઈએ સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી એ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે કલ્યાણમાર્ગ માટે જૈન દર્શને સૌ પ્રથમ એ દૃષ્ટિની જ આવશ્યકતા સ્વીકારી છે જૈન દર્શન એટલે સુધી કહેવાની હિમ્મત કરે છે કે આપણુ જ્ઞાન ગમે તેટલુ વિશાળ, તલસ્પર્શી હોય પણ જો સમ્યગ્દર્શન--સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ ન હોય તો એ જ્ઞાન પણ છીછરુ, નકામુ બની જાય છે જ્ઞાનનુ કામ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવાનુ છે, પણ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી એમા કેટલુ માત્ર જાણવા જેવુ, કેટલુ આચરવા જેવુ અને કેટલુ તજી દેવા જેવુ તેનો વિવેક ન હોય તો એ જ્ઞાન પણ શુ કામનુ ? જે દૃષ્ટિ કર્ત્તવ્યાકર્ત્તવ્ય સમજાવે, જે દૃષ્ટિવડે હેયોપાદેયનો વિવેક જાગે તે સમ્યગ્દર્શન છે એટલા સારુ જ જ્ઞાન કરતા પણ દર્શનને અધિક મહત્ત્વ અપાયુ છે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન વચ્ચે

ભેદરેખા આંકવી મુશ્કેલ છે તત્ત્વવાદીઓએ એ વિષય ઘણી સૂક્ષ્મ શૈલીથી ચર્ચ્યો છે ટૂંકામાં એમનું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે જ્ઞાન તો પ્રથમ થાય છે, પણ હેય-ઉપાદેયની વિવેક-જાગૃતિ થતાની સાથે જ તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન બની જાય છે

સમ્યગ્દર્શનની સાથે શ્રદ્ધા પણ રહેલી જ છે એ ભૂલવાનું નથી એકલી શ્રદ્ધાના નામથી પણ એ ઓળખાય છે એનો અર્થ એ કે જે કંઈ દુ:ખના કારણરૂપ છે તેનાથી પોતે ભિન્ન છે એવો અનુભવ કરવો અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ઉપાદેયતા અંગીકાર કરી અશુદ્ધ રૂપનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરવો તેનું જ બીજું નામ સમ્યગ્દર્શન

કેટલાક પદાર્થનું સ્વરૂપ તો સમજતા હોય છે, એમની દૃષ્ટિ પણ શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ શ્રદ્ધાના અભાવે સ્વરૂપનું જ્ઞાન તકલાદી-અર્થરહિત બની જાય છે શ્રદ્ધા વિના માન દૃષ્ટિ કે જ્ઞાન જેવા ઉપયોગી થવા જોઈએ તેટલા થઈ શકતા નથી એક દાખલો લઈએ

ઝેર ખાવાથી ખોળીયામાંથી પ્રાણ ઊડી જાય છે અથવા તો આગનો સ્પર્શ કરવાથી દઝાય છે એ જ્ઞાન તો લગભગ સૌને હોય છે અને શ્રદ્ધા પણ હોય છે, પરંતુ જેવા કર્મ કરીએ છીએ તેવો જ તેનો પરિપાક વેદવાનો હોય [redacted] એવી મતલબની વાણી દિવસમાં દશ વાર ઉચ્ચારવા છતાં એમાં શ્રદ્ધાનો અંશ કેટલો [redacted] તેની જો પરીક્ષા કરવા બેસીએ તો પ્રાય શૂન્ય જ નીકળે ઈશ્વર કોઈની

ઉપર પ્રસન્ન થઈને નવાજી દેતો નથી–ઈશ્વરને એવી ઘડ બાજમા ઉતરવુ પોસાય જ નહિ એમ માનવા છતા એટલે કે આપણે પોતે જ સુખ અથવા દુખના સર્જક છીએ એવી માન્યતા ધરાવવા છતા કોઈ પ્રબળ શક્તિ પાસે કેવા હીન અથવા પામર બની જઈએ છીએ? એ વખતે આપણી આત્મશ્રદ્ધા ક્યા ઊડી જાય છે! ભલભલા ઈશ્વર વાદીઓ, જેઓ ઈશ્વરની કરુણા અને ન્યાયની શક્તિ ઉપર મોટા ભાષ્યો રચતા હોય છે તેઓ પણ કસોટીની પળોમા ચલિત થઈ જાય છે હિંસા ન કરવી જોઈએ, અસત્ય ન બોલવુ જોઈએ કારણ કે એ બધાના પરિણામે આપણુ પતન થાય એ જ્ઞાન અથવા દૃષ્ટિ તો આપણને માતાના ધાવણ સાથે જ મળે છે, ઈશ્વરવાદીઓ પણ એનો ઈનકાર તો નથી જ કરતા પરંતુ શ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે એ જ્ઞાન જાણે કે વરાળ બનીને ઊડી જાય છે ‘હુ શુદ્ધ-સ્વરૂપ છુ, કર્મની બનાવટ જ મારી પાછળ પડી છે અને એનો જ નચાવ્યો હુ નાચી રહ્યો છુ, એવુ આજણુ તો આપણે આખમાં આંજ્યુ હોય છે જ’ પરંતુ જીવનની નાની મોટી ઘટનાઓમા, શ્રદ્ધાના અભાવે, આપણુ એ અંજન ધોવાઈ જાય છે સમ્યગ્દર્શનની સાથે શ્રદ્ધાને આવી રીતે શા સારુ સાંકળી લીધી હશે તેની હવે તમે કલ્પના કરી શકશો

અંધશ્રદ્ધાએ શ્રદ્ધાની શક્તિનો બહુ ઉપહાસ કર્યો
એ વાત આપણી અજાણી નથી. શ્રદ્ધા જ ન રાખવી

એ જાણે કે કેટલાકોનુ મુખ્ય સૂત્ર બની ગયુ છે એક વાર શ્રદ્ધા રાખી હોય તો કોઈક દિવસે અંધ-શ્રદ્ધામા સરી જવાય ને? માટે શ્રદ્ધા જ કોઈ વિષયમાં ન રાખવી એવો કેટલાકો નિશ્ચય કરી બેઠા હોય છે

વસ્તુત પ્રકાશ અને અધકાર વચ્ચે જેટલો ભેદ છે તેટલો જ શ્રદ્ધા અને અધશ્રદ્ધા વચ્ચે ભેદ રહેલો છે શ્રદ્ધા માણસમા બળ-સાહસ ને ધૈર્ય પ્રકટાવે છે અધ-શ્રદ્ધાની પાછળ અભિમાન, કલેશ અને સંક્ષોભ રહેલા હોય છે વૈજ્ઞાનિકો કોયલાને અને હીરાને એક જ પદાર્થ માને છે-તત્ત્વત એ બનેમા ભેદ નથી એમ તેઓ પુરવાર કરે છે છતા ઝગમગતા હીરામા અને કોલસાના કાળા કટકામા કેટલુ વૈષમ્ય છે ? લોહીમાથી જ દૂધ પરિણમે છે, છતા લોહી અને દૂધમા જમીન-આસમાન જેટલો તફાવત નથી ? અધશ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધા વચ્ચે એવુ જ અતર છે કેટલાક બુદ્ધિવાદીઓ તર્ક અને યુક્તિને વધુ મહત્ત્વ આપે છે તેમને એવી બીક લાગે છે કે જો શ્રદ્ધાને ધર્મજીવનના પાયારૂપે સ્વીકારશુ તો પછી વિવેક, પરીક્ષા, કસોટી બધુ ઊડી જશે તેઓ ક્વચિત્ કહે છે પણ ખરા કે શ્રદ્ધાને અને પરીક્ષાને ન બને ખરી વાત એવી છે કે વિવેક અથવા પરીક્ષા વિના શ્રદ્ધા સભવતી જ નથી એકલો વિવેક અથવા તર્કવાદ સાહસિક વેપારીની જેમ કમાણી તો કરશે પણ સચય અથવા ઉપભોગ નહિ કરી શકે બુદ્ધિ, તર્ક, યુક્તિ અથવા પરીક્ષા

પ્રધાનતા નકામી છે એમ તો કોઈ કહેતુ નથી, પણ જો એને જ જીવનનો પાયો બનાવવામા આવે તો તેની ઉપર આધ્યાત્મિકતાની મહેલાત ચણી શકાય નહિ શ્રદ્ધા જ એ વિવેકના પાયાને વધુ સગીન બનાવે છે

વિજ્ઞાનવાદ તર્ક, બુદ્ધિવાદમા આવે છે પણ પ્રયોગ ને અતે જે પુરવાર થાય છે તેમા તો એમને શ્રદ્ધા રાખવી જ પડે છે આ શ્રદ્ધા એમની મૂડી છે એને અતરમા અહિસલામતપણે મધરી આગળ વધે છે જો એમ ન કરે એટલે કે પ્રયોગના પરિપાકરૂપે ફળેલા નિર્ણય મા શકા કરે—ત્યા પણ અસ્થિરતા અનુભવે તો તેમનુ વિજ્ઞાન નિરુપયોગી બને થોડી પણ નગદ મૂડી હોય તો વેપાર ખેડી શકાય શ્રદ્ધા એ નગદ મૂડી છે વસ્તુ માનની,-તત્ત્વ માત્રની પરીક્ષા કરો, સુવર્ણની જેમ કસોટી કરો એમા કોઈનો વાધો-વિરોધ નથી પણ જે સુવર્ણ સિદ્ધ થાય તેને હાથ માનીને હેકી ન દેશો એ જ શ્રદ્ધાવાળીઓના-કહેવાની મૂળ મતલબ છે અમુક પ્રકારની શ્રદ્ધા આપણને વશવારસામા મળે છે, માતપિતાના સહવાસમાંથી અને સમાજ સાથેના સપર્કમાથી પણ લાધે છે, પરતુ એ આપણે પોતે ઉપાર્જેલી મી‌ઠત નથી—અભ્યાસ, મનન કે પરીક્ષાપ્રધાનતા દ્વારા તે સગીન, સ્થિર બનેલી નથી હોતી એ નાણુ તો છે જ, પણ ખરેખરી ભીડ વખતે તે કામમા આવશે કે નહિ તે આપણે નથી જાણતા લોકકથામા આપણે ઘણીવાર અમુકને ત્યા એકાએક ધનના ચરુ નીક

જ્યાની વાતો સાભળીએ છીએ પુણ્યશાળી હોય તે તો તેનો ઉપભોગ કરે છે, પણ જો અભાગી હોય–એના ભાગ્ય મા જ ન હોય તો એ ધન સુવર્ણ પણ ભમરા થઈ ઊડી જાય એમ આપણને કહેવામા આવે છે એનો અર્થ એ જ કે શ્રદ્ધા જેવુ અમૂલ્ય ધન આપણને માતાપિતા તરફથી વશંવારસામાં મળે છે, પણ જો અભ્યાસ, તપશ્ચર્યા, મનન, ચિતન જેવી પુણ્યસામગ્રી સકળાયેલી ન હોય તો કુલાભિમાનની જેમ શ્રદ્ધા પણ અભિમાની–ઘમડી બનાવી દે આપણા વશપરપરાગત આચારો ભલે શુદ્ધ હોય, પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી મળી જતી અભ્યાસના બળે આખવગરનો માનવી ઘરમા–શેરીમા ગમે ત્યા ફરી હરી શકે પણ એથી કરીને એની પાસે નિર્મળ દૃષ્ટિ છે એમ તો ન જ કહેવાય સાચી દૃષ્ટિ નથી હોતી તો ઘણી વાર શુદ્ધ આચાર–વ્યવહાર આપણામા ક્વચિત એવો મદ જગાવે છે કે ધીમે ધીમે આપણે અધપતન તરફ ઘસડાઈ ગયા વિના નથી રહેતા

સમ્યગ્દર્શન કોને કહેવુ એ તો તમે ઘણી વાર સાભળ્યુ છે “ હુ શુદ્ધ જ્ઞાનમય આત્મા છુ, બાકી બધી પ્રપચજાળ ” એવો અનુભવ કરવો એ સમ્યગ્દર્શનની ટૂકામા ટૂકી વ્યાખ્યા છે પણ એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જીવનને કેવી રીતે ઘડવુ એ એક મહાન્ સમસ્યા છે સાદામાં સાદા અને સરળમા સરળ સિદ્ધાતને જીવનમા વણી દેવા એ સામાન્ય સાધના નથી

અંતરમાં એ વાત ઊંડી ન ઉતરી હોય તો રખે ને દંભી બની જવાય એ ભય પણ રહેલો જ છે. કેટલીક વાર શુષ્ક વેદાંતીઓ બ્રહ્મ અને માયાની ઘણી લાંબી પહોળી ચર્ચા કરતા હોય છે, પણ જ્યારે પોતાની ઉપર કોઈ આફત ઉતરી આવે છે ત્યારે દંભના બાજા-પાતળા બધા પરદા ફાટી જાય છે. "હું શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્મા છું" એવી-શ્રદ્ધા ધરાવવા છતાં હર્ષ-શોક કે લાભ-હાનિના પ્રસંગે મૂંઝાતા નહિ હોય-ચિત્તમાં સંક્લેશ કે વિહ્વળતા નહિ અનુભવતા હોય એવા કેટલા હશે? બહારની કોઈ પણ અસર જ ખરા શ્રદ્ધાળુ ઉપર ન પડવી જોઈએ એમ નહિ-બાહ્ય ઘટનાની હર્ષ-શોકની છાયા પડે એ સ્વાભાવિક છે, પણ મૂળ વાત એ છે કે જેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષે પૂરી-અચળ શ્રદ્ધા હોય તેને બાહ્ય ઘટનાઓ મૂંઝવી કે ચળાવી શકતી નથી. નાટકમાં હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાદી રાજાનો અભિનય કરનાર પાત્ર જ્યારે રાજ્યનો, સ્ત્રી-પુત્રનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેની દુઃખદ દશા જોઈને કોઈ એવો પ્રેક્ષક હશે કે જેની આંખો આંસુથી નહિ ભીંજાતી હોય? અભિનય કરનાર પાત્ર પણ સાચેસાચ સ્ત્રી-પુત્ર-રાજ્ય ગુમાવી દેતો હોય એવો અભિનય બતાવે છે. વસ્તુતઃ એને પોતાને તો કંઈ ગુમાવવા જેવું જ હોતું નથી-એ ઘડી પછી જ્યારે પડદાની અંદર આવ્યો જશે ત્યારે રાજા હરિશ્ચંદ્રને બદલે નાટકકંપનીનો નોકર બનીને ઊભો રહી

જશે. સંસારના હર્ષ-શોકના વાવાઝોડા વચ્ચે પણ આત્મશ્રદ્ધાળુની એવી જ સ્થિતિ હોય. સંસારના રંગ અને છાયા ઝીલવા છતાં અંતરમાં તો એ પોતાને શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા જ માનતો હોય. આત્મસ્વરૂપ વિષે જેને પાકી શ્રદ્ધા છે તેને દુનિયાભરનું રાજ્ય મળે તો પણ એમ માને કે એ રાજ્ય મારું નથી. ઐશ્વર્ય કે આફત વચ્ચે પણ હું તો એ જ છું. આવી શુદ્ધ દૃષ્ટિ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને દુઃખના દરિયા કે સુખની માદક લહરીઓ શી રીતે ચલિત કરી શકે? એવી દૃષ્ટિ જેને લાધી છે તે જ શું સાચો વીર કે વિજેતા નથી?

સમ્યગ્દૃષ્ટિ કોઈની સાથે બોલેચાલે નહિ, કોઈની સાથે હળેમળે નહિ અથવા બોલે કે મળે તો પણ એ જાણે કે જનમનો રોગી કે રોતડ જેવો હોય એવી કોઈ કલ્પના પાળીપોષી હોય તો મનમાંથી કાઢી નાખજો. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિના દિલ-દરિયામાં વિશ્વમૈત્રીનાં મોટાં મોજાંઓ ઉછળતાં હોય, જેની વાણી અને દૃષ્ટિમાંથી નરી પ્રસન્નતા ઝરતી હોય, જે સર્વનો શુભેચ્છક અને સેવક હોય તેના મોં ઉપર અને તેની દરેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રફુલ્લતાની તાઝગી જ છલકાતી હોય, વિરોધ કે વિસંવાદ જેવું એના જીવનમાં કંઈ જ ન હોય. એ આત્મનિમગ્ન હોય છતાં કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે લાગણીશૂન્ય ન હોય. આત્માના સ્વરૂપની જેને ઝાંખી થઈ હોય તે પોતાના કે પરાયા જેવા ભેદની પણ પેલી પાર પહોંચી જાય છે. એને સર્વ

કોઈ પોતાના આત્માના જ અંશ દેખાવા લાગે છે જેને તે પોતાનુ કર્ત્તવ્ય સમજે છે તેમા એ પૂરા જોમથી ઝૂકી પડે છે સમ્યગ્દૃષ્ટિને અને મોહને, દંભને કે દભને ઘડીકે બનતુ નથી

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ખરા ખેલાડીની જેમ જ સંસારના-મેદાનમા ખેલે છે—હાર, જીત કે નિંદા અથવા પ્રશંસા તેને નિરાશ કે નિરુત્સાહ નથી કરી શકતા બાકી જે ખરો ખેલાડી નથી, જેણે ખેલાડીનો બુરખો જ માત્ર મો ઉપર ઢાકી દીધો છે તે પોતાને ભલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવરાવે, પણ એ દંભ એને પોતાને જ આખરે તો દુ ખદાયક થઈ પડે છે એટલા માટે માત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિના નામ કે રૂપ ઉપર એકદમ આફરીન ન થઈ જતા, વિવેકપૂર્વક એની કસોટી કરજો—આત્મચિકિત્સા કરજો એટલુ જ કહેવુ અહીં બસ થશે

સુભાષિત

જેની સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિકસી છે તે સંસારમા ધાવમાતાની જેમ રહે ધાવમાતા બાળકને ઉછેરે છે પણ તેને પોતાનું કરીને માનતી નથી તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને સંસારમા રહે પણ સંસાર સાથે લેપાતો નથી

卐 卐 卐

ઘી ચીકણુ છે પણ જીભ ઘીથી ચીકણી થતી નથી તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ચીકાશ ચોટતી નથી

—ઉપા શ્રી દેવચંદ્રજી

[ભાવનગર સુકાર્યના વ્યાખ્યાનમાથી]

‘ નમો અરિહંતાણં ’

અરિઓને એટલે કે દુશ્મનોને જેણે હણ્યા છે તેમને નમસ્કાર પંચ પરમેષ્ઠી મંત્રનું આ પ્રથમ પદ છે નમુક્કાર મંત્ર જેવો અમોઘ મંત્ર બીજો નથી આજે આપણે એ મંત્રના પ્રથમ પદનો જ વિચાર કરીએ જૈન સંસ્કૃતિના અપૂર્વ રહસ્યની પ્રતીતિ એમાંથી જ મળી રહેશે

પ્રાણી-જગત શત્રુઓથી ઘેરાએલું છે અંતરંગ શત્રુની વાત જવા દો શીયાળાની કડકડતી ટાઢ, ઉનાળાનો ધીખતો તાપ અને વર્ષાઋતુની ધોધમાર જળ-ધારા, ઋતુના પલટા અને વખતોવખત ઉતરી આવતા રોગચાળા, દુષ્કાળ અને ધરતીકંપ જેવા અકસ્માતો શું પ્રાણીઓને ઓછા પજવે છે ! ઉનાળાના દિવસોમાં જ્યારે તોફાની પવન ફુંકાવા લાગે છે ત્યારે ગરીબ-ગરબાની ઝુંપડીઓના છાપરા ઊડી જાય છે શીયાળાના દિવસોમાં જ્યારે હિમ વર્ષે છે ત્યારે ઝાડના માળામાં ભરાઈ બેઠેલા પંખીઓ પણ થીજી જાય છે અને જ્યારે વર્ષાની ઝડી વરસે છે ત્યારે પૃથ્વી ને આકાશ મળી ગયા હોય અને પ્રલયના ભણકારા વાગતા હોય એવો ભય લાગે છે પ્રકૃતિ જાણે કે

અહોનિશ ધ્વંસલીલા જ ખેલતી હોય એમ શું નથી લાગતું ? એક દિવસે માણસ પ્રકૃતિના આ તોફાનો અને અંધકાર, વિજળી-મેઘ વિગેરે જોઈને એવો તો કંપી ઊઠતો કે ઈન્દ્રદેવની કૃપા સિવાય બચવાનો બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી એમ ધારી તેને પ્રાર્થવા મંડી જતો. વિવિધ પ્રકારના ઉત્પાતો જોઈને ભયભીત માનવીએ કરેલા દેવ-દેવીઓની અને એમને બલિદાન આપવાની પ્રથાઓ પણ શરૂ કરી દીધેલી. આજે આપણે જૂના રૂઢી-રિવાજો અને વહેમોમાંથી કેટલેક અંશે મુક્ત થયા છીએ. પ્રકૃતિના વિનાશક બળોની સામે કેમ થવું અને એ જ બળોને રચનાત્મક કાર્યમાં શી રીતે યોજવા એ કળા આપણે શીખી લીધી છે. વિનાશક બળોની સામે ઝૂઝતો માનવસમાજ સભ્યતામાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધ્યો છે. દુશ્મનો ભલે રહ્યા, પણ આપણે કંગાળ નથી, દુશ્મનોની સામે મુકાબલો કરી લેવાની અને વિજયને વરવાની તાકાત તો આપણામાં રહેલી જ છે એ પ્રકારના આત્મવિશ્વાસ ઉપર સભ્યતાનું મંડાણ થયું. અગ્નિને એના ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખવાની અને એને હતવીર્ય બનાવવાની કળા આપણે શીખવી શરૂ કરી, પણ 'નમો અગ્નિ તાણ્' મંત્રની એ તો સ્થૂળ ભૂમિકા હતી.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ વિરોધી બળો ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તો ખરો પણ સંસારમાં શાંતિ, આરામ, સૌહાર્દનો અભિષેક કરવાને બદલે તેમણે ભયંકર ધર્ષણો અને પ્રતિસ્પર્ધાની રાક્ષસી માયા ઊભી કરી. પ્રકૃતિના શત્રુ-

બળોને વશ કરવાથી જે લોકોએ સુખ–શાંતિની આશા રાખી હતી તેમના સ્વપ્ન ઊડી ગયા ઉલમાથી ચૂલમા પડવા જેવું થયુ જે વિજ્ઞાનીઓ એમ કહેતા હતા કે " ફીકર નહિ, પ્રકૃતિના છુપા ભડારોની ચાવી મળી ગઈ છે હવે સ્વર્ગનુ રાજ્ય હાથ–વેતમા જ છે " એમણે જ્યારે જગતભરના શોષણયંત્રો અને સામ્રાજ્યલોભ જોયા ત્યારે તેમને પણ ધરતી માર્ગ આપે તો સમાઈ જવુ જોઈએ એમ જ લાગ્યુ હશે સુખ–શાંતિ અર્થે મજાયેલા વિજ્ઞાને આજે કેટલી હિંસા–ઈર્ષા–વેરની ચીનાઓ સળગાવી છે અને તેમા કરોડો માણસોના હાડ–માસના કેવા બલિદાન દેવાય છે એ હકીકત આજે કોણ નથી જાણતુ ? જે વૈજ્ઞાનિકો પ્રકૃતિના રહસ્યને પકડવા દોડતા હતા તેમને પણ જ્યારે રોગ, જરા, મૃત્યુ જેવા સંસારના સનાતન શત્રુઓનુ રહસ્ય હાથ ન આવ્યુ ત્યારે એમને વિજ્ઞાનની શક્તિ પાસે પૂર્ણ વિરામ મૂકવુ પડયુ. બહિર્જગતના ઘણાખરા બળોનુ સ્વરૂપ જાણવા છતા એ રોગ, જરા ને મૃત્યુનુ રહસ્ય તો અણુસમજાયુ જ રહ્યુ

વિજ્ઞાનની જ્યા સમાપ્તિ થાય છે ત્યાથી જ અધ્યાત્મનો આરંભ થાય છે આર્યાવર્તના ઘણાખરા ચિંતકો અને તપસ્વીઓને એમાથી જ પ્રેરણા મળી છે દીર્ઘ ચિંતન અને તપને અંતે એમને સમજાયુ કે સંસાર શત્રુઓની સેનાથી ઘેરાયેલો છે એમ નહિ પણ અંતરમા જ શત્રુની છાવણી પડી છે બહારથી ગમે તેટલો દુશ્મનોનો પરાજ્ય કરો, પણ તે પોતાનો વેષપલ્ટો કરી જુદા જ સ્વરૂપમા દેખાવાના

વર્તમાન ઇતિહાસરચનામા એ વાત બરાબર દેખાઈ આવે છે સુખથી જીવવા માટે માનવીએ વિવિધ પ્રકારના અસ્ત્ર-શસ્ત્ર-ઉપજાવ્યા, વિજ્ઞાનની મદદથી પ્રકૃતિના વિરોધી બળોને દાસાનુદાસ જેવા બનાવ્યા, પણ એટલેથી સતોષ ન થયો નવા દેશ હસ્તગત કરવા, નવા બજારો ઊભા કરવા અને પોતાના માનવબધુઓને ગુલામીની જજીરોમા જકડી રાખવાના ષડ્યત્રો રચાયા મૂળ દુશ્મનોને હણ્યા પછી, પોતાની શક્તિનો વિજય વાવટો ફરકાવ્યા પછી, માનવી નિશ્ચિત બનવો જોઈએ તેને બદલે તેણે બીજા હજારો શત્રુઓ પેદા કર્યાં લોકકથામા આપણે ઘણીવાર એવા રાક્ષસોની કથા સાભળીએ છીએ કે તેઓ મૂળ તો ભારે તપસ્વી હતા અને તપના પ્રભાવે જ તેમણે ખૂબ તાકાત મેળવેલી પણ એ તાકાતે એમને ઉન્મત્ત જેવા બનાવી દીધા અને આખરે એમની શક્તિમાથી જ એમનો અધ પાત થયો બાહ્ય દુશ્મનો ને હણવા અને શાતિ-વ્યવસ્થા-માનવતાની પ્રતિષ્ઠા કરવા નીકળેલો શક્તિશાળીઓનો મદ અવળા માર્ગે ઉતરી પડયો

આજે કેટલાક વિચારકો શક્તિની ખાતર શક્તિની ઉપાસના કરવાનું આડી વાળવુ જોઈએ એમ કહી રહ્યા છે-કારણ કે માત્ર પાશવી બળ ઉપર મુસ્તાક રહેવુ એ એક પ્રકારનુ જગલીપણુ છે જો વિશ્વને વશીભૂત કરવુ હોય તો શક્તિને બદલે પ્રેમ અથવા મૈત્રીનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ -શક્તિ હમેશા વિરોધ ઊભો કરે છે એને બદલે જો આપણે સ્નેહ-સૌહાર્દ કેળવીએ તો જગતમાથી યુદ્ધ તેમજ સહાર

અદૃશ્ય થાય પણ આજે શક્તિના ઘેનમાં ચકચૂર બનેલા મહારથીઓના ગળે એ વાત ઉતરે તેમ નથી, કારણ કે સ્વાર્થ, વૈભવ, તૃષ્ણા, લોભ અને અધિકારનો થોડો પણ ભોગ આપવો પડે એ તેમને પાલવતું નથી

વિશ્વને જેમણે દેહદમન, સંયમ, ક્ષમા, ધૈર્ય ને વૈરાગ્યનો મહિમા સમજાવ્યો અને તે સાથે પ્રાણી માત્ર સાથે મૈત્રી સંબંધ બાંધવા છતાં અંતરના શત્રુઓને હણવાનો અને આખરે સિદ્ધિ વરવાનો મંત્ર સુણાવ્યો—અરિહંતને અને સિદ્ધને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ નિર્દેશ્યો તેઓ શું શક્તિના સામાન્ય ઉપાસકો હશે? દુશ્મનોની સામે અશક્તો કે દુર્બળો ક્યાં સુધી લડી શકે? કાયર કે પામરને તો આત્મસમર્પણ કરી દેવા સિવાય બીજું ભાગ્યે જ સૂઝે પણ એ શત્રુઓ બહાર કે આસપાસ હતા એમ રખે કોઈ માને એ અંતરમાં છુપા હતા, કામ–ક્રોધ–મદ–મોહ જેવા શત્રુઓ આત્માનું ઐશ્વર્ય અકળપણે લૂંટનારા હતા એટલે તો એમણે વધુમાં વધુ શક્તિનો સંચય કરવાની, વધુમાં વધુ સાવચેત અને જાગ્રત રહેવાની પણ સૂચના આપી અને એને બંધ બેસે તેવા વિધિનિષેધો તેમજ આચાર–વ્યવહારોની ગુંથણી કરી – બાહ્ય દુશ્મનો સાથે લડનાર જો આધ્યાત્મિકતાશૂન્ય હોય–મૈત્રીશૂન્ય હોય તો પેલી એક વાર્તામાં કહ્યું છે તેમ માલથી ભરેલા ગાડાવાળો જકાતમાંથી બચી જવા આખી રાત બીજે માર્ગે ભમ્યો, પણ સવાર થતાં જ પાછો જેનાથી બીતો હતો તે જ જકાતના નાકા પાસે આવીને ઊભો રહ્યો–આખી

શતની મહેનત માથે પડી, તેના જેવી જ આપદા પણ દુર્દશા થાય બાહ્ય શત્રુઓને હણનારા અને તેમાં જ વિજય કે સિદ્ધિ માનનારાઓ જાણે કે પોતાના જ પડછાયા ઉપર પ્રહાર કરી રહ્યા હોય એવી એ ધર્મપ્રરૂપકોને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થએલી હોવી જોઈએ તેથી જ એમણે બહારની બધી શક્તિઓને અંતર તરફ વાળવાનો આટલો આગ્રહ કર્યો નમો અરિહંતાણં પાઠના પ્રરૂપકો દીનતા કે દુર્બળતાના નહિ પણ જ્વલંત શક્તિપુંજ અને ચિરજાગૃત આત્મદૃષ્ટિના જ આરાધકો હતા અલબત્ત તેઓ વિરાગ, સંયમ ને તપના પુરસ્કર્તા હતા, પણ ખરું જોતાં એ જ શક્તિના મૂળ ઝરાઓ છે એમાં જે કંઈ તાકાત છે તેની પાસે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર કે હિંસાની પ્રચંડ ધાર પણ બુઠ્ઠી બની જાય છે

શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવું એ પ્રાણી માત્રની પ્રાથમિક અને સ્વાભાવિક ભાવના હોય પણ શત્રુઓ જ્યાં પારવિનાના હોય, અવારનવાર વેશ બદલીને-ક્વચિત્ પ્રલોભનરૂપ બનીને તો ક્વચિત્ ભયંકર રૌદ્રસ્વરૂપ ધરીને આવતા હોય-ત્યાં પરિમિત શક્તિવાળો માનવી કેટલી સાવચેતી રાખી શકે? પગલે પગલે જ્યાં કાંટા વાગતા હોય ત્યાં પૃથ્વી આખીને ચામડાથી મઢી લેવાનું કોઈ કહે તો તે મૂર્ખાઈભર્યું જ ગણાય એટલે જ શ્રમણસંસ્કૃતિના પ્રરૂપકોએ અને પ્રચારકોએ અંતરના અરિઓ તરફ બધું લક્ષ કેંદ્રિત કરવાની સલાહ આપી એમણે કહ્યું કે જેમણે

અંતરના રિપુઓને ઓળખી એમને હણ્યા—હતવીર્ય કર્યા એમને નમસ્કાર કરો અને એ નમસ્કારનું સતત ચિંતન કરતાં તમે પણ એ અરિઓના પાશમાંથી છૂટવા કટિબદ્ધ બનો જેણે અંતરના રિપુઓને જીત્યા તેને દુનિયામાં કોઈ દુશ્મન નથી રહેતો—એની કરુણા, મૈત્રીની અમીધારા ભાગીરથીના પ્રવાહ કરતાં અસંખ્યગણી વેગવાન બની સમસ્ત પૃથ્વીતળને છાઈ દે છે શરીરે જે દુર્બલ હોય છે તે બીજા કૃત્રિમ ઉપાયોથી થોડા દિવસ ભલે પોતાના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરે, પરંતુ ખરી કસોટી વખતે તો એનું સ્વત્વ પરખાઈ જવાનું જેણે ટાઢ—તડકામાં દેહને કસ્યો હશે—જે ખરો ખડતળ હશે તે જ એવી કસોટીમાંથી અણી શુદ્ધ બહાર નીકળશે તે જ પ્રમાણે જેણે અંતરના રિપુઓને દમ્યા હશે તેનું સામર્થ્ય હજારો સૂર્યના સામટા પ્રકાશ કરતાં અધિક તેજથી ઝળકી ઊઠશે એ અંતરરિપુઓ ઉપરનો જય જન્મ, જરા, રોગ ને મૃત્યુને પણ તુચ્છવત્ કરી દેશે

શ્રમણ સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોએ માત્ર 'નમો અરિહંતાણં' ને 'નમો સિદ્ધાણં' જેવા સબળ મંત્રોમાં કેટલું અપૂર્વ અને અદ્ભુત રહસ્ય ભરી દીધું છે તેની હવે તમે કંઈક કલ્પના કરી શકશો એમણે કોઈ જબ્બર સરજનહાર કે કરુણાનિધાન કે જલદી પ્રસન્ન બની જાય એવા દેવ—દેવીને શરણે જવાનો અને દીનભાવે કરગરવાનો માર્ગ નથી બતાવ્યો એમણે તો કહ્યું અરિહંતને અને સિદ્ધને નમસ્કાર કરો આચાર્યને, ઉપાધ્યાયને અને સર્વ સાધુઓને

નમસ્કાર કરો પણ એની સાથે એમને નમસ્કાર કરવા જેટલી યોગ્યતા પણ કેળવો અને એમના માર્ગે સિંહવૃત્તિથી સંચરવાનું બળ મેળવો અરિહંતને ઓળખનાર અને એમને ખરા અંતરથી નમન કરી, હૃદયકમળમાં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ભીરુ, રંક કે લોભી કે ભોગોપભોગની વસ્તુઓનો ભીખારી તો ન જ હોય. શક્તિશાળીઓને ખરા શક્તિશાળીઓ જ ઓળખી શકે છે અને એમની વચ્ચે જ પવિત્ર સંબંધ શુ થાય છે અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરવા હોય– એમને નમસ્કાર પહોંચે એવી ઝંખના રહેતી હોય તો આપણે કેટલી અંતઃશુદ્ધિ સાધી તેનું પ્રત્યેક પળે આત્મ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ જ અરિહંત કે સિદ્ધના સાચા સ્વરૂપને પીછાનતો નથી, જેને પોતાના અંતરરિપુઓના જુલમ કે અન્યાયનું ભાન નથી તે મુખેથી ગમે તે બોલી જાય તેનો શું અર્થ છે?

શક્તિની ઉપાસનાનું એક મોટું મોજું, એમ કહેવાય છે કે, સારા હિંદુસ્તાન ઉપર છવાઈ ગયું હતું શાક્તમાર્ગીઓના થાણા ઠેકઠેકાણે જામી ગયા હતા ભૈરવી અને મહાકાળી જેવી શક્તિની પ્રતીક ગણાતી દેવીઓની પૂજા-અર્ચના અને નૈવેદ્ય પાછળ ભોળો સમાજ ઘેલો બન્યો હતો પણ કાળક્રમે એમાંથી એવી વિકૃતિ જન્મી કે એનું નામનિશાન પણ ભૂંસાઈ ગયું શક્તિની જરૂર હતી અને છે, શક્તિની ઉપાસના પણ જરૂરની છે, પરંતુ કેવળ બાહ્યોપચારોથી એ શક્તિ નથી આવતી કોઈ નીસ્સાખોર

ઠેકૂ કરે ત્યારે થોડો ઉન્માદ દાખવે, પણ એ કઇ એની શક્તિ ન કહેવાય ઉન્માદને અંતે તે જરૂર પછડાવાનો અને રહીસહી શક્તિ પણ ગુમાવી બેસવાનો બાહ્યોપચારો અને હિંસામય નૈવેદ્યોએ શક્તિપૂજાની એવી જ દુર્દશા કરી

શ્રમણ સંસ્કૃતિ શક્તિની વાત માન્ય રાખે છે, પણ એ શક્તિ ઠેકૂ કે ઉન્માદની ન હોવી જોઇએ અંતરના મેલ ધોવાતા જે સત્વના નિર્મળ ઝરણા અંદરથી ફુટે એ જ સાધકની ખરી કમાણી છે નમો અરિહંતાણંના મંત્રદ્રષ્ટાએ શક્તિ જ નથી વાઢી, શક્તિની સાથે મૈત્રીનો પણ સુંદર સમન્વય સાધ્યો છે જે શક્તિ સાથે જ્ઞાન અને વિશ્વમૈત્રી ગુંથાએલા હોય તેમા વિકૃતિનો ભય રાખવા જેવુ કઈ જ નથી હોતુ એ રસાયણ હોવા છતા માતાના દૂધ જેટલુ જ નીરોગી અને સ્વાસ્થ્યકર છે

યુદ્ધના મેદાનમા ઘણી વાર આપણે ભવાની, અંબાજી - ને શંકરના ભક્તોને જય અંબે, જય ભવાની, હર હર મહાદેવના લલકાર સાથે શત્રુઓની વચ્ચે ઘુસી જતા વાચીએ છીએ અરિહંતના ઉપાસકને એવી ભીષણ કે ગગનભેદી ગર્જના કરવાની જરૂર નથી એ તો પળેપળનો સૈનિક હોય છે–એને તો જીવનભર અંતરના રિપુઓ સાથે - યુદ્ધ ખેડવાના હોય છે એટલે તો પ્રભુ મહાવીરે ગૌતમ સ્વામીને એક જ વાત ટકોર કરી છે ‘ગૌતમ ! પળનો પણ પ્રમાદ કરીશ મા !” અંતશુદ્ધિનો સાધક ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય તો ય ગાફેલ કે પ્રમાદવશ ન

રહે કામ, ક્રોધાદિ શત્રુઓનું આક્રમણ ક્યારે—કઈ દિશા માંથી, કેવા રૂપમાં આવશે તે કંઈ કહેવાય નહિ અરિહંત ભગવાનનો ઉપાસક માત્ર મુખથી મંત્રોચ્ચાર કરવામાં જ પોતાની કર્તવ્યસમાપ્તિ ન માને જેને એ મંત્રનો સાચો રંગ લાગે તે તો પૂરેપૂરો રંગાઈ જ જાય—એ માત્ર મુશીબત ટાળવા કે સાંસારિક વાસનાની સિદ્ધિ મેળવવા માટે જ એ ચિંતામણિ રત્નને વટાવી ન નાખે 'નમો અરિહંતાણં' ને 'નમો સિદ્ધાણં' તો આપણા જીવનના દીપક જેવા, જીવનના મૂળ સામર્થ્ય જેવા, જીવનની અમૂલ્ય સંપદા જેવા બની રહેવા જોઈએ, તો જ એ મંત્ર પામ્યાની સાર્થકતા છે

પ્રભુ-પ્રાર્થનાના એક ગીતમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે કે "હે પ્રભો ! તું મારી ઉપર દયા કર એમ હું નથી કહેતો, કરુણાની ધારા વરસાવ એવી પણ યાચના નથી કરતો હું તો ઊલટું એમ કહું છું કે મારી ઉપર દુઃખ, અન્યાય ને આફતની ઝડી ખુશીથી વરસાવ ! પણ—એક શરતે કે મારામાં એ સહન કરવાનું બળ-ધૈર્ય આપજે !"

નમો અરિહંતાણંનો ઉપાસક પણ એ જ વાત કહે છે અરિહંત પાસે દયા કે કરુણા, સંપત્તિ કે સત્તા માગવી નકામી છે એ તો મંત્રના રટણ અને મનન-ચિંતન દ્વારા એમ કહે છે કે દુશ્મનો ભલે રહ્યા—એમને હું—ઓળખું છું, એમની સાથે ખુશીથી લડી લઈશ, પણ ભગવન્ ! તેં જે બળ, શક્તિ, વીર્ય સ્ફુરાવ્યાં અને એમને—મહાત કર્યા તેવું બળ મને આપજે અને અરિહંત કે

સિદ્ધ ભગવાન સિવાય એવું બળ સ્ફુરાવવાની બીજા કોનામાં યોગ્યતા છે?

શ્રમણ સંસ્કૃતિના શ્રદ્ધાળુઓ ઘણીવાર કોઈ રોગી કે શોકસંતપ્તની પાસે જઈને નમ્રભાવે કહે છે "અરિહંત ભગવાનનું સ્મરણ કરો એ તમારા તમામ દુઃખ-વિઘ્નો ચૂર કરી નાખશે" એનો અર્થ એટલો જ કે જો કોઈ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને સમજણ સાથે એક વાર 'નમો અરિહંતાણં'નો મંત્ર ઉચ્ચારે તો તેના અજ્ઞાન, બીક, નિરાશા, ધુમ્મસના ગાઢા દળ સૂર્યતેજે વીખરાઈ જાય તેમ નેસ્તનાબૂત થઈ જવા જોઈએ અરિહંતને નમસ્કાર કરતાની સાથે જ શ્રદ્ધા અને સામર્થ્યની દીપ્તિ રોગી કે દુઃખીના વદન ઉપર ઝળહળી ઉઠવી જોઈએ 'નમો અરિહંતાણં'ના સ્મરણ કે ઉચ્ચારની સાથે જ એના ઉપાસકના અંતરના દ્વાર ઉપર લાગેલા લોખંડી તાળા તત્કાળ તૂટી જવા જોઈએ આવું સામર્થ્ય જે મંત્રમાં ભર્યું હોય તેની ઉપર કોઈ ભાષ્ય કે વિવેચન કરવા માગે તો પણ શબ્દોમાં કેટલું કહી શકે? ખરી રીતે તો એ શૂરવીરોનો જ મંત્ર છે કોઈ એક ભજનમાં ભક્તે ગાયું છે તેમ "કાયરનું નહિ કામ જો ને!"

ક્રાંતિકારી ત્રિપદી

'ત્રિપદી' એ શું છે? ત્રિપદીમા એવું તે શું હોય છે કે ગૌતમ ગણધર જેવા પુરુષો એના આધારે દ્વાદશાંગી-ની રચના કરવા-ભગવાન્ મહાવીરના ઉપદેશને પલ્લવિત કરવા, મથે છે? બીજું કંઈ નહિ કહેતા, ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કર્યા પછી પ્રભુએ ત્રિપદી જ કેમ કહી?

ટૂંકામા કહેવુ હોય તો એમ કહી શકાય કે ત્રિપદી આ યુગના અને સર્વ યુગના એક મહાન્ પ્રશ્નના નિરાકરણરૂપ છે ત્રિપદી એક પ્રકારે ગંગોત્રી છે ગંગોત્રીના આછા નિર્મળ ઝરણામાથી મહાનદી ગંગાનો વિસ્તારયુક્ત દેહ ઘડાય છે તેમ ત્રિપદીના આછા નીરમાથી શ્રમણ સંસ્કૃતિની પતિતપાવની ભાગીરથી કલકલ નાદ કરતી વહે છે ત્રિપદી એટલે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય વસ્તુ માત્ર પ્રતિસમયે પેદા થાય છે, નાશ પામે છે અને સ્થિર પણ રહે છે આ રીતે ભગવાને હમેશા એક જ વાત કહી હશે એમ નહિ, એમણે ઘણા ઉપદેશો આપ્યા છે, દૃષ્ટાંતો કહ્યા છે અને વિવિધ શંકાઓના સમાધાન પણ કર્યા છે, પરતુ એ સર્વનુ હૃદય જો કોઈ હોય તો ત્રિપદી

વસ્તુનુ સ્વરૂપ સમજવા માટે ત્રિપદી જેવુ, વિરોધમાત્રને શમાવનારુ સમન્વયવાળુ સૂત્ર બીજુ નથી ન્યાય અને તત્ત્વવિદ્યાના પ્રદેશમા ત્રિપદીએ જે સ્થિર અને ચિરતન પ્રકાશ પાથર્યો છે તે તો આજે પણ જોઇ શકાય છે પરતુ ત્રિપદીના પ્રતાપે ભારતના સામાજિક અને સાસ્કૃતિક વિસ્તારોમા ક્રાતિની જે અદ્ભુત અને પુનિત હવા વહી તેનો ઇતિહાસ પણ ઓછો બોધક કે મનોરજક નથી સસ્કૃતિની શુદ્ધિ અને વિકાસમા ત્રિપદીએ ઘણો ભારે ભાગ ભજવ્યો છે અને હજી પણ એ કરતા વધુ ભાગ ભજવવાની એનામાં યોગ્યતા છે

ભ૦ મહાવીરના યુગમા, સશોધકોએ અને વિદ્વાનોએ એક અવાજે કબૂલ્યુ છે તેમ રૂઢીઓ, અનુષ્ઠાનો અને અર્થશૂન્ય વિધિનિષેધોના અસહ્ય ભાર નીચે ભોળી જનતા એવી તો દબાઈ હતી કે જો મહાવીર, બુદ્ધ અને ગૌતમસ્વામી જેવા ગણધરોએ યથાર્થ માર્ગદર્શન ન કરાવ્યુ હોત—સ્વાભાવિક માનવધર્મનુ ઊંડુ રહસ્ય સાદી શૈલીમા ન પ્રબોધ્યુ હોત તો કદાચ સૈકાઓ લગી ઊઠીને ઊભી ન થઇ શકત એક તો સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરના કોપ ને રોષની વાતો સાભળીને—શ્રધ્ધીને એમના હાથ-પગ અને મન તથા બુદ્ધિ પણ બહેર મારી ગયા હતા, સર્વશક્તિમત સર્જનહારના નામ અને લીલા સાભળી લોકો ભય અને ભક્તિની લાગણી અનુભવતા ઇશ્વર જ સસારમા કર્તા-હર્તા છે, માનવીની પામરતાનો કોઈ પાર નથી પાપીઓ અને

અત્યાચારીઓ માટે ઇશ્વરના નામનો ભય નિરુપયોગી નથી, પણ એક વાર ભયનો મીઠો બેઠો એટલે તેનો દુરુપયોગ કરનારા દુર્જનો પણ આવી મળે છે સૂક્ષ્મતો ઇશ્વરની સાથે તેના પ્રતિનિધિઓ અને દલાલોની જમાત જોતજોતામા જામી ગઈ ભોળી–ભદ્રિક–અજ્ઞાન જનતાની ભાગી ગયેલી કેડ ઉપર એમણે જેટલો ભાર ભરાય તેટલો ભરવા માંડ્યો યજ્ઞોને બહુ ઉજળુ રૂપ મળી ગયુ છે પણ રાજાધિરાજો અને લક્ષ્મીપતિઓ યજ્ઞની પાછળ ધન, ધાન્ય અને ઘતાદિનો જે ધૂમાડો કરતા અને નિસહાય પ્રાણીઓનાં જે રક્ત વહાવતા તે જોતા તો એને વિશુદ્ધ ધર્મક્રિયા કેમ કહેવી એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે એક રાજસૂય કે અશ્વમેધની કલ્પના જ કરી જુઓ ! કેટલાયે ભૂદેવોને દિવસોના દિવસો સુધી લાગલાગટ અગ્નિજ્વાળામા આહુતિઓ અર્પતા અને સેકડો શ્રમજીવીઓને વેઠના ભાર નીચે છૂદતા તમે જોઇ શકશો પાપનો ક્ષય, આ રીતે ધનધાન્ય જેવી જીવન સામગ્રીના ક્ષયથી થતો હોય તો શ્રીમતો અને સત્તાધીશો સિવાય પુણ્યશાળી બનવાનુ સૌભાગ્ય બીજા કોઇને સાપડે જ શી રીતે ? ઇશ્વરે જ આ પશુ–પ્રાણીઓ અને આ અન્ન વિગેરે યજ્ઞાર્થે સર્જ્યા છે અને એ યજ્ઞમાં જ હોમાવા જોઇએ એમ તે યજ્ઞવાદીઓ ખુલ્લા શબ્દોમા કહેતા

યજ્ઞ, હોમ કે એવી કોઈ બીજી વિધિથી રખેને જો કદાચિત્ વિજય મળી ગયો, દુશ્મન હાર્યો આ યો કે રોગ–

શોક ટળી ગયો તો પછી યજ્ઞના પ્રતાપનો મહિમા લોકજીભ ઉપર રમી રહે એમાં તો પૂછવાપણું જ ન હોય ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાની આવી બધી ક્રિયાઓ લોટરીની ટીકીટ જેવી જ હોય છે હજાર જણું ટીકીટ ખરીદે તેમાં ઇનામ તો ગણ્યાગાઠ્યાને જ મળે છે પણ જેમને ઈનામ મળે છે તેઓ જીવતી-જાગતી જાહેરખબર જેવા બની જાય છે કેટલાકોને વળી લોટરીની ટીકીટો ખરીદવાનુ વ્યસન જ થઈ પડ્યું હોય છે એમને શ્રદ્ધા હોય છે કે એક દિવસે તો જરૂર લાખો રૂપિયાનો ચેક મળવાનો—એના જ સ્વપ્ન જોતા બેસે છે યજ્ઞ-યાગ જેવા અનુષ્ઠાનોમા રાચતા શ્રદ્ધાળુઓની પણ ઈશ્વરી કૃપા મેળવવાની એવી જ કંઈક મનોદશા હશે

ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માણસે સદાચારી બનવુ જોઈએ એમ કહેવામા આવે તો તે સમજી શકાય, પણ તમે ગમે તેટલા પાપ કર્યા હશે તો પણ અમુક ધર્મક્રિયાથી પ્રભુને પ્રસન્ન કરી શકશો એમ જ્યારે ભારપૂર્વક કહેવામા આવે ત્યારે તો ઈશ્વર પોતે પણ કદાચ શરમનો માર્યો નીચુ જોઈ જતો હશે એ જમાનામા રાજા જેમ પ્રજાજનો ઉપર અત્યાચાર ગુજારી શકતા અને છતા કોઈથી તેની સત્તા સામે ચૂ કે ચા થઈ શકે નહિ તેવી જ સ્થિતિ ઈશ્વરના નામે પણ પ્રવર્તતી હોવી જોઇએ અત્યાચારી રાજા પાસે જેમ કોઈ પ્રકારનુ શાણપણ ન ચાલે તેમ ઈશ્વરી સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ જનસમુદાયે મુગે મોઢે નીભાવી જ લેવા જોઇએ ત્યા બુદ્ધિ, તર્ક કે ન્યાયને તો જરા ય સ્થાન ન મળે અમુક

કુળમા તમે જન્મ લીધો, અમુક શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે તમે નૈવેદ્ય કે દાન દીધા અથવા શક્તિશાળીઓને થોડા નમતા–ભજતાં રહ્યા એટલે તમારે બુદ્ધિને જરાયે તકલીફ આપવાની જરૂર નથી આટઆટલા મત્રોન્તત્રો છે, આટઆટલા વિધિવિધાન છે–પુણ્ય કમાવાના ગગાસ્નાનથી માડી અશ્વમેધ યજ્ઞ સુધીના હજારો ઉપાયો વિદ્યમાન છે, તમારે ધર્મના વિષયમા–વિશ્વના વિષયમા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની કઈ જરૂર જ નથી બુદ્ધિ ચલાવશો તો નાહકનો ઈશ્વરી કોપ વહોરી લેશો

આવા યુગમા ભગવાન મહાવીરે ‘ત્રિપદી’નો અમર તેમજ મનોમુગ્ધકર મત્ર સભળાવ્યો જ્યા ઈશ્વર અને વિશ્વ વિષે ભાતભાતના પાખડો ચાલતા હતા ત્યા સામાન્ય માનવી પણ સમજી શકે એવી શૈલીમા ધમનુ ગૂઢ રહસ્ય ખુલ્લુ કરી બતાવ્યુ ઈશ્વરના અને પારલૌકિકના યક્ષ–યક્ષિણીઓના ભયને લીધે કપતી–ધ્રૂજતી જનતા સમક્ષ પ્રભુ મહાવીરે ત્રિપદીરૂપે, જેની જ્યોત આખી જ ન પડે એવી એક પ્રકાશરેખા પ્રગટાવી

એમણે લોકોને સમજાવ્યુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેટલી દૃઢતાથી અને શ્રદ્ધાથી કહે તેમ કહ્યુ “સસારની કોઈ પણ વસ્તુ લ્યો નથી એ નાશ પામતી, નથી એ નવી પેદા થતી અવસ્થા જરૂર બદલાય છે એટલે નવી વસ્તુ ઉપજી અને જૂની નાશ પામી એમ લાગશે દાખલા તરીકે સોનાનુ કડુ ભગાવીને તેનો હાર બનાવરાવો તો કડુ નાશ

પામ્યુ, હાર નવો ઉત્પન્ન થયો એમ લાગશે, પરંતુ સોનુ તો એ જ છે એ જ પ્રમાણે લાકડુ બળે છે ત્યારે એના અણુ કોયલામાં, રાખમા, ધુમાડામા બદલાઈ જાય છે પણ એના એકે કણુનો નાશ નથી થતો—નવો એકે ઉપજતો નથી વસ્તુ માત્રના વિષયમા એમ જ બને છે” આ વસ્તુ–સ્વભાવે, આ ત્રિપદીના ઉપદેશે લોકોને વિચાર કરતા બનાવી દીધા જેમનો ધધો ઈશ્વરના ભય ઉપર ચાલતો હશે, જેમની આજીવિકા ઈશ્વરના નામે ચાલતી હશે તેમજ પ્રામાણિકપણે સૃષ્ટિકર્તામા જેઓ માનતા હશે તેમનામા તે વખતે ઓછો ખળભળાટ નહિ થયો હોય પણ દરેક ક્રાંતિ વખતે એમ જ બને ત્રિપદી પણ ક્રાંતિકારી હતી એણે ભલભલા દિગ્ગજ પડિતોના સ્થિર–અચલ મેરુ જેવા આસન પણ ડોલાવી નાખ્યા ત્રણ જ પદે જુગજુગવ્યાપી પડળ ઉતારી નાખ્યા વિચારશીલોને એમણે એક અપૂર્વ દૃષ્ટિ આપી

ઈશ્વરની જ આ બધી રચના છે એમ માનનારાઓને પણ એ ઉપરથી એટલુ સમજાયુ કે ગમે તેમ પણ ઈશ્વરને અનાદિ–અનત તો માનવો જ પડે છે, તો પછી વસ્તુ માત્રનો આ સ્વાભાવિક ધર્મ [redacted] એમ માનીએ તો તેમા શું ખોટુ છે? ઈશ્વરને બદલે સસારને જ અનાદિ કેમ ન માનવો?

ત્રિપદીની પવિત્ર જળધારા ધીમે ધીમે વધુ ગભીર સ્વરૂપ પામતી આગળ વહેવા લાગી સસારની વસ્તુઓના ભગવાને પ્રકટ બે ભેદ સમજાવ્યા એક જીવ અને બીજો

અજીવ જીવ કદિ અજીવ ન બને અને અજીવ કદિ જીવ ન બને જીવો પણ અનેક છે અને તેમની અવસ્થા પણ બદલાય છે, પરંતુ જીવનો નાશ નથી થતો અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો પણ પલટાતા રહે છે એનો પણ નાશ નથી

દાખલા તરિકે એક માણસ પોતાના ખેતરમા લીંબડો વાવે છે, બીજો માણસ આંબો વાવે છે, ત્રીજો વળી નારંગી, દ્રાક્ષ વિગેરે રોપે છે આ બધામા માટી, પાણી અને હવા એક જ પ્રકારના હોય છે, પણ બીજના ભેદે જુદા જુદા વૃક્ષ વિકાસ પામે છે લીંબડાનુ બીજ જે પૌદ્ગલિક આહાર, પોષણ મેળવે છે તેમાથી કડવાશ પરિણમાવે છે, આંબો મીઠાશ પરિણમાવે છે, દ્રાક્ષ ખટમધુરતા પરિણમાવે છે પરંપરાથી સ્વાદ અને રંગમા ભિન્ન હોવા છતા એક જ પ્રકારના પુદ્ગલ જુદા જુદા પર્યાયમા પરિણમે પશુઓ ઘાસ એક જ પ્રકારનુ ખાય છે, પણ ગાય, ભેંસ, ઘોડા, બકરાના દેહ જુદી રીતે ઘડાય છે ઇશ્વરને સંસારના સર્જનહાર માનનારા અને ઇશ્વર જ રાતદિવસ બેઠા બેઠા વૃક્ષોના પાન–ફળ ઘડતો હશે, પશુઓના જુદા જુદા દેહના અંગોપાંગ ગોઠવતો હશે એમ માનનારાઓને જ્યારે આ બુદ્ધિગમ્ય વાત બરાબર સમજાઈ હશે ત્યારે તેમને કેટલો આહ્લાદ અને આશ્ચર્ય થયા હશે ? આંબાના ગોટલામાથી આંબો જ થાય, લીંબોળીમાથી કડવો લીંબડો જ થાય એ પ્રકારનો બીજ માત્રનો અચળ સ્વભાવ જાણ્યા પછી–વસ્તુત વસ્તુનુ સ્વરૂપ સમજ્યા પછી માણસને એક નવી જ દૃષ્ટિ લાધે છે

અનેકાંતવાદ

જૈન કુળમાં જેણે જન્મ ધર્યો છે તેને અહિંસા શીખવવી ન પડે કુટુંબના સંસ્કાર અને વાતાવરણ માંથી જ ગોટ થઈ જાય છે. એને મળી જાય. જૈન બાળક ભલે અહિંસાની સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા ન કરે, એકેન્દ્રિયાદિક વિષે વિગતવાર વિવેચન પણ ન કરી શકે, પરંતુ એનામાં દયા, અનુકંપાની લાગણી તો જરૂર રહે અહિંસા જેવું જ બીજું એક કીમતી તત્ત્વ છે—અને તે અનેકાંતવાદ જ સ્યાદ્વાદ તથા અનેકાંત જેવા પ્રયોગો તો તમે ઘણી વાર વ્યાખ્યાનોમાં સાંભળ્યા હશે અનેકાંતને તમે વિદ્વાનો કે તત્ત્વવેત્તાઓ માટેનો ખાસ વિષય માની લીધો હશે એવી ઝીણી ભાંજગડમાં કોણ ઉતરે એમ કહીને તમે અનેકાંતવાદ વિષે વિચાર કરવાની બહુ જરૂર નહિ માની હોય ખરી રીતે તો અહિંસા જેટલો જ અનેકાંતવાદ ઉપયોગી છે—જૈનધર્મ અને જૈન સિદ્ધાંતના પ્રાણસ્વરૂપ છે અનેકાંત એ માત્ર વાદ કે ચર્ચાનો વિષય નથી જીવનમાં તેને ઘણું મહત્ત્વનું અને ઉપયોગી સ્થાન છે અનેકાંતનો મહિમા ભૂલ્યા ત્યારથી આપણે

નાના-મોટા વિવાદોમા ડૂબી ગયા અને ચક્રવર્તી જેવા જૈન શાસનનો પ્રભાવ પણ ઝાખો પડયો ન્યાયશાસ્ત્રી ઓએ અને ચિતકોએ આ અનેકાતના વિષયમા ખૂબ પ્રકાશ નાખ્યો છે આપણે એનાથી એટલા બધા અજાઈ ગયા કે અનેકાતને માત્ર ગ્રથ કે વ્યાખ્યાનની જ વસ્તુ માની લીધી આત્મીયતાના વિકાસ, મૈત્રીના સ્થિરીકરણ અને વૃદ્ધિ માટે અનેકાતવાદ સ જીવનીરૂપ છે એ વાત ભૂલાઈ ગઈ

અનેકાતવાદથી વિરુદ્ધ એકાતવાદ તો સૌ કોઈ જાણે છે એને માટે સાત આધળાઓએ જોયેલા હાથીનુ દૃષ્ટાત આપણામા ખૂબ પ્રચલિત છે જે જન્માધ પુરુષે માત્ર હાથીના પગ જ તપાસ્યા હતા તેણે નિશ્ચયપૂર્વક એવો એકાતવાદ ઊભો કર્યો કે હાથી થાભલા જેવો હોય છે, જેણે કાન તપાસ્યા હતા તેણે એવો દુરાગ્રહ પકડી રાખ્યો કે હાથી સુપડા જેવો હોય છે આ પ્રમાણે સાતે જણાએ પોતપોતાનો એકાતવાદ પકડી રાખ્યો જેને આખ છે અને જે હાથીને સપૂર્ણ આકાર મા જોઈ શકે છે તેને તો આ બધા દુરાગ્રહીઓ જ લાગવાના તે તો એમ જ કહેશે કે—સૌ સાચા છે, પણ એક અશ પકડીને બેઠા છે—સર્વ અશોનો સરવાળો કરીએ તો એમની વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વિવાદ ન રહે—સૌને પોતાની ભૂલ સમ જાય અને પરસ્પરમા લડતા આ સાતે જણ મિત્ર બની જાય

દુનિયામા દુરાગ્રહ જેવો ડખીલો દુશ્મન બીજો નહિ હોય પોતે જે કઈ જોયુ, માન્યુ, સ્વીકાર્યું તે જ સાચુ, બાકી બધા ખોટા—બાકી બધા મિથ્યાવાદી અને નરકગામી

આ પ્રકારની માન્યતાએ આજ સુધીમા જગતમા જે અનર્થો ઉપજાવ્યા છે તે તપાસો તો તમને એમજ લાગશે કે ક્રૂરમા ક્રૂર અત્યાચારીઓ કરતા પણ આપણા પોતાના દુરાગ્રહોએ આ દુનિયા ઉપર અનેકગણી ભયકર આફતો ઉતારી છે અમુક ધર્મને, એ ધર્મના મૂળગ્રથને અને એ ધર્મે સ્વીકારેલા ઇશ્વરને માનો, એની સન્મુખ માથુ ઝુકાવો, નહિતર પ્રાણદડ સ્વીકારવા તૈયાર થઈ જાઓ એવી ધમકીઓ અપાયેલી અને સાથેસાથ હજારો-લાખો નિર્દોષોના લોહીથી ધરતી રગાઈ ગએલી એવી હકીકતો ઇતિહાસમા આલેખાઈ છે એકાતવાદની જ આ ક્રૂર લીલા છે

એકાતવાદની આવી અનિષ્ટતા જોઇને જ ભગવાન મહાવીરે અહિંસાની સાથે અનેકાતવાદનો સ્વર્ગીય મહિમા પણ બતાવ્યો અહિસા કરતા એનુ જરા યે ઓછુ મૂલ્ય ન આકતા અહિસા અને અનેકાતવાદના વજ્ર જેવા પાયા ઉપર જૈન દર્શન ઊભુ છે જે તાત્વિક પ્રશ્નોના કોઈ રીતે સમાધાન થઈ શકતા નહોતા-શકાઓના વાદળ વધુ ને વધુ ગાઢ બનતા હતા તેના સમાધાન અનેકાતથી જ શક્ય બની શકશે અને શકાના વાદળ વીખેરવાને પણ અનેકાત જ સમર્થ છે એમ ભગવાન્ મહાવીરે પ્રબોધ્યુ છે આજે ઘણી વાર આપણને પૂછવામા આવે છે કે "જૈન ધર્મનુ કોઈ એવુ પુસ્તક છે કે જેની અદર જૈન ધર્મનો બધો સાર આવી જાય બીજુ કઈ વાચવુ જ ન પડે" બીજા ધર્મોમા ધર્મ વિષયક એકેક ગ્રથ એવો હોય છે

જૈન ધર્મમા એવા કોઈ ખાસ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ નથી પણ જૈન ધર્મનુ મૌલિક સ્વરૂપ જેને સમજવુ હોય તેને કોઈ ખાસ ગ્રંથની જરૂર જ કયા છે ? જૈનોનો અનેકાંતવાદ જાણી લે એટલે બસ જુદી જુદી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કેમ કરવો એ સૂત્ર સમજાયુ એટલે અંતરમા આપોઆપ પ્રકાશનુ પૂર રેલાઈ જશે અનેકાંતવાદ જે સમજે છે તે કોઈના મતનુ ખંડન કરવાનો ઉદ્યમ કરવાને બદલે, સામ્પ્રદાયિકતામા રાચવાને બદલે સમન્વય અથવા સમભાવ વધારવાનો-પ્રચારવાનો પ્રયત્ન કરશે

જે દર્શનો એકાંતવાદનુ નિરૂપણ કરે છે અને એવા એકાંતવાદને લીધે જ જે મિથ્યાદર્શન મનાયા છે તેને પણ જૈન દર્શન સ્નેહથી સત્કારે છે અને 'ષડ્દર્શન જિન અંગ ભણીજે' ષડ્દર્શનોનો પણ જૈન દર્શનની અંદર જ સમાવેશ થઈ જાય છે એમ એક સ્નેહવત્સલ પિતાની જેમ ઉચ્ચારે છે જૈન દર્શનને કોઈની સાથે વિરોધ નથી, કોઈની સાથે દ્વેષ નથી, કોઈની સાથે વિવાદ કે વૈમનસ્ય નથી એ તો કહે છે કે-પક્ષવાદ તજી દો અને જેવો પક્ષવાદ મૂકી દેશો કે તે જ ક્ષણે અનેકાંતવાદની નિરુપદ્રવી શાસનસીમામા આવીને ઊભા રહેશો જ્યા સમન્વય છે, જ્યા સમભાવ છે, જ્યા મતસહિષ્ણુતા છે ત્યા જૈનધર્મ છે

ભગવાન મહાવીરના પોતના સમયમા કેટલા પક્ષવાદ હતા-કેટલા એકાંતવાદીઓ હતા, જાણો છો ? પાંચ-પચીસ કે સો-બસો નહિ, ત્રણસો ત્રેસઠ પક્ષ તરીકે એ

મિથ્યાવાદ હતા પણ એ જ પક્ષવાદીઓ જો બીજાના દષ્ટિકોણ સમજે, અપેક્ષાઓ વિચારે તો એ મિથ્યા મટી જાય અને સાર્વભૌમ અનેકાતનો મહિમા હૃદયગમ થાય આગમોમા એ બધા પાખડીઓના મતવાદની પૂરી વિગત નથી મળતી માત્ર ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ ને વિનયવાદને એકાંતવાદ તરિકે ઓળખાવ્યા છે આજે આપણામા આસ્તિક-નાસ્તિકના ભેદ પડી ગયેલા દેખાય છે આપણી સાથે જે સમ્મત ન થાય તેને આપણે ઝટ દઈને નાસ્તિકની ઉપાધિથી નવાજી દઈએ છીએ ખરી વાત તો એવી છે કે જે આત્મામા, પરલોકમા, ઈશ્વરમા માને તે આસ્તિક અને ન માને તે નાસ્તિક આસ્તિક વાદી ધર્મી જ હોય એમ એકાતભાવે ન કહેવાય આત્મામા, પરલોકમા માનતો હોય પણ વહેમ કે રૂઢીઓની પકડમા ફસાઈ પડ્યો હોય તો એકલો આસ્તિકવાદ શું કરે? આસ્તિકવાદી હોય પણ મધ-માસની આસક્તિ તજી શકતો ન હોય અને બીજો ભલે નાસ્તિકવાદી હોય પણ સદાચાર, નીતિ, તપ-જપમા માનતો હોય તો એનો અના દર કેમ કરાય?

એક કાળવાદીને કલ્પો એ કહેશે કે આપણું કર્યું શું થવાનુ હતુ? એ તો કાળ જ્યારે પાકશે ત્યારે જે સર્જ્યુ હશે તે થશે બીજો કહેશે કે કાળની ઉપર આધાર રાખીને હાથ જોડીને બેસી રહીએ તો આપણા પરાક્રમ કે પુરુષાર્થની શી કીમત છે? કાળ પાકે ત્યાં સુધી રાહ જોવી તે કરતા

થોડો પણ પ્રયત્ન કરવો શું ખોટો ? એક જણ કાળવાદને એકાતિક સત્ય માની આળસ અને પ્રમાદમા પડી રહે છે, બીજો પુરુષાર્થમા માને છે અનેકાનવાદનુ આજણુ આ બન્ને એકાનવાદીઓ ન આજે ત્યા સુધી પરસ્પરમા વિવાદ કર્યા કરવાના એક બીજાનો દૃષ્ટિકોણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે તો એમને બનેને એક સત્ય સમજાયા વિના ન રહે નાગ જેવી પ્રભાવવાળી એક વસ્તુ છે અને પુરુષાર્થનો મહિમા પણ પાર વિનાનો પણ એ બનેને જુદા કેમ પાડી શકાય ? પુરુષાર્થ વિનાનો કાળવાદી ગજેડી કે અમ્મસેવી બની જવાનો, જ્યારે નર્યો પુરુષાર્થવાદી એક દિવસે નિરાશ ને નિરુત્સાહ જેવો બની જવાનો પરિપાક માટે અનુકૂળ કાળ આવશ્યક વસ્તુ છે એમ એને માનવું પડશે

કાળને આપણે જમાનો કે યુગ કહીએ છીએ જમાનો બદલાય, યુગ પલટાય તેની સાથે માણસે થોડો સમન્વય કરતા શીખવુ જોઈએ એક જમાનામા મોટા વરઘોડા અને સામૈયા, જમણવાર અને પ્રભાવના ધર્મને પુષ્ટિ આપનારા લેખાતા આજે અન્નકષ્ટના દિવસોમા જો એ જ કાળની પ્રથાઓને વળગી રહીએ તો યુગદૃષ્ટિ જ આપણામા નથી એમ કહેવુ પડે જુદા જુદા બળો વચ્ચે સમાધાન ન કરીએ, એકાત અથવા આગ્રહને પકડીને બેસી રહીએ તો ભગવાને અનેકાતનો જે વારસો આપણને આપ્યો તે શુ કામનો ? આપણે એ વારસાને અયોગ્ય નીવડ્યા એમ કહેવાય કે નહિ ?

ઘણાંને ભવિતવ્યતા અથવા ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખીને નિષ્ક્રિય અથવા એદી જેવા બની જાય છે ભવિતવ્યતાને માનવી જ નહિ એમ કોઈ નથી કહેતું તેમ ઈશ્વરની ભક્તિ કે શ્રદ્ધા નકામા છે એમ પણ નથી સૌ પોતપોતાને સ્થાને શોભે જ્યા પ્રયત્નની જરૂર ત્યા હોય ભવિતવ્યતાને સ્થાપો, દયા, સહાનુભૂતિ જેવા ઈશ્વરી-દૈવી ગુણોના વિકાસની જરૂર હોય ત્યા હુ પદ કે અભિમાનનો અભિષેક કરો તો ગોટાળો થઈ જાય વૈદ્ય ખાવાની અને ચોળવાની એમ બે પ્રકારની દવાઓ આપે, પણ જો પીવાની દવા ચોળવામા વાપરીએ અને ચોળવાની દવા પીવા માડીએ તો પરિણામ શુ આવે તેની કલ્પના કરો સમન્વયની દૃષ્ટિ જ્યા નથી હોતી ત્યા આવી જ દુર્દશા થવાની

એકલો સ્વભાવવાદ પણ અનર્થકારી છે આપણી આસપાસ અથવા વિશ્વમા જે કઈ બને છે તે બનવુ જોઈએ માટે જ બને છે એ વાત ઠીક છે, પણ જો એટલુ માનીને સમણે હાથ દઈને સૌ કોઈ બેસી રહે તો શુ થાય? બહુ બીમાર અને બધાણી જેવા એકાતવાદી પોતાનુ કે પરનુ કલ્યાણ કરી શકે? સ્વભાવની સાથે ઘટના માત્રની કાર્ય-કારણની પરપરા પણ તપાસવી જોઈએ ન્યુટને ગુરુત્વાકર્ષણ-નો નિયમ શોધ્યો અને એમ કહેવાય છે કે એ નિયમના પ્રતાપે વિજ્ઞાનની દુનિયામા ઘણા ચમત્કાર થયા આ ગુરુત્વાકર્ષણ એક પ્રકારનો સ્વભાવવાદ નથી? પાકેલુ ફળ ઝાડ ઉપરથી ઊંચે ન જતા નીચુ પડયુ એ સ્વાભાવિક હતું

પરંતુ ન્યૂરને એની કાર્ય-કારણ પરંપરા તપાસી અને વિદ્વાનો પાસે ખુલ્લી કરી બતાવી જેટલો કાર્ય-કારણવાદ ઉપયોગી છે તેટલો જ સ્વભાવવાદ પણ ઉપયોગી છે પરંતુ એ બન્ને વાદીઓ જો પોતાના એકાન્ત આગ્રહને પકડી રાખે તો બન્ને મિથ્યાવાદી બને-કાળના અંત સુધી ઝગડ્યા કરે જૈન દર્શન આવી વિરુદ્ધ લાગતી દૃષ્ટિઓ વચ્ચે સમન્વય શોધે છે-એક અખંડ સત્યનું દર્શન કરાવે છે

વિશ્વના ઘણા પ્રશ્નો આપણે ઉકેલી શકતા નથી, પણ એટલા ઉપરથી જો આપણે એમ માની લઈએ કે ધર્મ, અધર્મ કે પાપ-પુણ્યની ચર્ચા જ ન કરવી, અજ્ઞાનતાને જ આશીર્વાદરૂપ માની લેવી તો આપણે એકાંતવાદની અંધારી ખીણમાં ગબડી પડીએ અજ્ઞાનવાદ જેમ બૂરો છે તેમ આપણે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં બધે ફરી વળ્યાનો દાવો કરીએ તો પણ તે હુંપદ જ ગણાય એક રીતે જ્ઞાનમાં આપણે બહુ પછાત છીએ પણ અજ્ઞાનવાદ શ્રેયસ્કર છે એમ તો ન જ કહેવાય ઘણું ઘણું નથી સમજાતું તેથી તો નમ્ર, સરળ બનીને આપણે જ્ઞાનની આરાધના અથવા ઉપાસના કરવી જોઈએ એ જ પ્રમાણે એકલો શુષ્ક વિનયવાદ પણ વાંઝીયો છે વિનયભક્તિ સાથે સેવાની તત્પરતા અને આત્મવિકાસ અર્થેની તાલાવેલી અંતરમાં જાગવી જોઈએ

ટૂંકામાં કહું તો જૈન ધર્મે જે ક્રિયાવાદ અને અક્રિયાવાદનો, ઈશ્વરવાદ અને અનીશ્વરવાદનો, અજ્ઞાનવાદ અને જ્ઞાનવાદ, ભક્તિવાદ અને અભક્તિવાદ, દૈવવાદ અને પુરુષાર્થનો

સમન્વય સાધ્યો છે, બધી દૃષ્ટિએ સમગ્ર સત્યને પરખવાની જે શૈલી આપી છે તે જૈન ધર્મનો જગત ઉપરનો મોટામા મોટો ઉપકાર છે અનેકાન્તવાદને માત્ર પુસ્તકનો એક વિષય માન્યો ત્યારથી આપણે પોતે એકાન્તવાદના અંધારામા ગુચવાઈ ગયા એટલુ જ નહિ પણ અંદર-અંદરના વિવાદ અને વિખવાદ વધારી મૂક્યા અનેકાંતવાદ જીવનવ્યવહારના વ્યાકરણરૂપ એ આપણે ભૂલ્યા અનેકાંતવાદ તો શત્રુને પણ મિત્ર બનાવવાની તાકાત ધરાવે છે એ મંત્ર વીસર્યા પરિણામ એ આવ્યુ કે બીજાને ધર્મ પમાડવાની વાત તો દૂર રહી, આપણે પોતે જ પરમાગમ વારસાથી વંચિત થયા અનેક પ્રકારની રૂઢીઓ, પરંપરાઓ, વહેમોના નાગપાશમા બંધાઈ ગયા અનેકાંતવાદ જીવનમા ઉતરશે ત્યારે એ નાગપાશ છેદાશે અને જૈન ધર્મ મંગળમય છે એ સંદેશ દિગંતમા ગુંજી ઉઠશે

સુભાષિત

જડ અને ચેતનનો ભેદ જેને પરખાયો તેને મૃત્યુનો ભય સ્પર્શી શકે નહીં આત્મા અમર છે એવી જેને શ્રદ્ધા હોય તે કોઈથી પણ શા માટે ડરે?

* * *

આત્મારૂપી તળાવમા મિથ્યાત્વના ગરનાળામાંથી જે કર્મરૂપી પ્રવાહ આવે તે આશ્રવ મિથ્યાત્વ ઘટે તેમ આશ્રવ પણ ઘટે આશ્રવ ઘટતા અવિરતિપણુ ઘટે અને અવિરતિ પણ ઘટે એટલે કષાય પાતળા પડે અને કષાય ઘટે એટલે પ્રમાદ પણ વિદાય લે-પછી આત્માના યોગ શુદ્ધ પ્રવાહમાં વહે

—ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચંદ્રજી
[ભાવનગર મુકામેના વ્યાખ્યાનમાંથી]

ધર્મ અને સમાજ

મુનિઓ, આચાર્યો કે તપસ્વીઓ માત્ર ધર્મની જ વાતો કરે, એમનાથી સમાજ કે સંસારનાં મંગળ કે હિતની વાત પણ ન થઈ શકે એમ કેટલાક અર્ધદગ્ધો કહે છે સાચી વાત તો એ છે કે જેમણે સંસારના પ્રપંચોનો ત્યાગ કર્યો છે તે જ સંસારના માર્ગદર્શકો છે ભગવાનને મગ્ગદયાણં-માર્ગદર્શક તરીકે બિરદાવવામાં આવે છે, ચક્ખુદયાણં-આંખો આપનાર તરીકે એમનો અહેસાન માનવામાં આવે છે, એનો અર્થ એ જ કે જે રીતે સંસારનું હિત થાય-સંસારમાં દૈવી અંશોનો વિકાસ થાય અથવા તો માનવતાનો સંચાર થાય એ પણ ત્યાગીઓ અને તપસ્વીઓ, ધર્માચાર્યો અને ધર્મોપદેશકોના કર્તવ્યનો એક ભાગ છે જે ધારણ કરે તે ધર્મ એવી ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે સંસારને કે સમાજને અધોગતિ તરફ જતાં રોકે-એને મર્યાદામાં રાખે અને ક્રમે ક્રમે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ દોરી જાય તે ધર્મ દેહમાં જેમ પ્રાણ છે અને પ્રાણને લીધે જ દેહનું તેજ છે તેમ ધર્મ સંસારના પ્રાણસ્વરૂપ છે જેટલી અંદરથી ચૈતન્ય

ઊડી ગયુ હોય તે કલેવર કહેવાય છે–એનો તો અગ્નિ-સસ્કાર કરી દેવો જોઇએ અથવા દફનાવી દેવુ પડે, સઘરાય તો નહિ જ જે સમાજમા ધર્મરૂપી પ્રાણ નથી તેને કેવળ નામનો જ સમાજ સમજવો ધર્મ વિનાનો સમાજ નિશ્ચેતન અને નિસ્તેજ બને છે તેથી અધોગતિની કોઈ સીમા જ નથી રહેતી સમાજહિત અને ધાર્મિકતા એ બન્ને અલગ અલગ નથી ધર્મ ધાર્મિક વિના શી રીતે જ રહી શકે ? વાસણમા પાણી ન રહે તેમ યોગ્ય સમાજ વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી બન્ને એક–બીજાને આશ્રયીને રહ્યા છે

ધર્મ મા ા સ્થાનકોમા, મદિરોમા કે વિવિધ પ્રકારના ક્રિયાકાડોમા જ રહે છે એ ભ્રાંતિ પણ કાઢી નાખજો ગુરુમહારાજાઓ ઉપદેશ આપે અને તમે સાભળી લો એટલે એક પ્રકારનુ ધર્મકર્તવ્ય પૂરુ થયુ એમ નથી માની લેવાનુ સૈનિકો તાલીમ લે છે, પણ એ તાલીમનો ઉપયોગ જો રણમેદાન ઉપર કરવામા ન આવે તો એકલી તાલીમથી શું વળવાનુ ? કોઈ સૈનિક એમ કહી શકે ખરો કે હુ લશ્કરી તાલીમ લઇશ, પણ લશ્કરમા દાખલ તો નહિ જ થઉ ? જે માણસ સૈન્યમા પ્રવેશવાની ના પાડે તે ગમે તેટલો બહાદુર કે બળવાન હોય તો પણ નકામો જ ગણાવાનો એ જ પ્રમાણે જેણે ધર્મના સૂત્રો અને સિદ્ધાતો યથામતિ સાભળ્યા છે, જે ધર્મને માર્ગે પગલા ભરવા ઉત્સુક છે તે સમાજહિતના સૈનિકોમા એક મુખ્ય સૈનિક છે એ એમ ન કહી શકે કે મારો ધર્મ માત્ર ઉપાસર

કે મદિરપૂરતો જ છે એ તો જ્યા જ્યા અધર્મ, અ યાય, અત્યાચાર જેવુ જણાય ત્યા ત્યા ધર્મ, ન્યાય અને નીતિનો જ પક્ષ લે–મોટી મખ્યા અથવા મહાન્ સત્તા પોતાની સામે હોય તો પણ પોતાના અતરના અવાજને ગુગળાવા ન દે એનો અર્થ એવો નથી કે સમાજ કે સસારના હિતમા માનતો હોય તે સવદા સૌની સાથે લડતો–ઝગડતો જ રહે ધર્મ અને સમાજનો મબધ જે મમજે છે, ધર્મનુ થોડુ પણ યથાર્થ સ્વરૂપ જે પીછાને છે તે કજીયાખોર કે ઉદ્ધત ન જ હોય–તેમ પામર કે છેક દીન પણ ન હોય એક બાજુ તે જેમ અર્થશૂન્ય રૂઢીઓની ગુલામી ન સ્વીકારે તેમ સ્વાર્થની ખાતર અન્યાય કે અનીતિની કદમબોસી પણ ન કરે આવા ધાર્મિકો જેમ ધર્મનો પ્રભાવ વિસ્તારે છે તેમ બીજી રીતે સમાજ પણ એવા ધર્મપરાયણોથી ઉજ્જ્વલ અને પ્રગતિશીલ બને છે

સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ જેવી પાવનકારી ક્રિયાઓથી તો તમે પરિચિત છો સમભાવ કેળવવાની–શત્રુ અને મિત્રને સમભાવે નિહાળવાની અને સમસ્ત પ્રાણી ઉપર આત્મીયતાની અમીદૃષ્ટિ વરસાવવાની તાલીમ એ ક્રિયાઓમાથી જ મળે છે જૈન સસ્કૃતિએ વિશ્વને કેવી ઉપકારક અને અર્થગભીર ક્રિયાઓનો વારસો આપ્યો છે તેની એક વાર કલ્પના કરી જુઓ જૈન સસ્કૃતિ સૂર્ય, ચદ્ર કે ઇંદ્રની આરાધના કરવાનુ નથી કહેતી, આશુતોષ–જલદી પ્રસન્ન થઈ જનારા દેવ કે કુજવિહારી જેવા પુરુષોની ઉપાસના પણ

જૈન સંસ્કૃતિને મંજૂર નથી એ તો સમભાવ અને આત્મ વિશુદ્ધિમાં જ માનનારી છે સામાયિક કરો, પ્રતિક્રમણુ કરો, વ્રત-સંયમ કરો અને એ રીતે સમભાવ કેળવો, પાપથી નિર્મળ બનો, દૈહિક વાસનાઓથી સ્વતંત્ર થઇને બની શકે એટલા આત્માની સમીપે પહોચો આ શું કેવળ સ્વાર્થ-સિદ્ધિની ક્રિયાઓ છે? સર્વાર્થસિદ્ધિ સિવાય જૈન સંસ્કૃતિનું બીજું કોઈ મહત્ત્વનુ સૂત્ર તમે સાભળ્યુ છે? સર્વ મંગળ મય અર્થોની સિદ્ધિ જૈન ક્રિયાકાંડ વાછે છે, એટલું જ નહિ પણુ સર્વોદયને વિષે પણુ એને શ્રદ્ધા છે-સામયિક અને પ્રતિક્રમણુ જેવા ક્રિયાકલાપથી એ અર્થ સિદ્ધ કરવાની એની નેમ છે

એક જણે, ધારો કે, સેંકડો સામાયિક કર્યા છે, પણુ સમાજના વિવિધ સંઘર્ષણો વચ્ચે જો એ સમભાવનો દિવ્ય ઉજ્જવળ ચમકારો ન દાખવી શકે તો એ સામાયિકનુ કેટલુ મૂલ્ય આંકવુ તે તમે જ નક્કી કરી લેજો એક માણસ વેપાર-ઉદ્યોગમાં ખૂબ ધન કમાયો હોય, પણુ વહે-વારમા ભીખારી જેવી દશા ભોગવતો હોય તો તેની સંપત્તિ શું કામની? ધાર્મિક ક્રિયાઓની ચમક સામાજિક કે વ્યવ-હારિક ક્ષેત્રોની અંદર પણ દેખાવી જોઈએ ઘણા માણુ સોને આપણે એમ કહેતા સાભળીએ છીએ કે અમારા ધર્મ જેવો લોકકલ્યાણુકારી બીજો ધર્મ નથી સૌ પોત-પોતાના કુળધર્મ વિષે શ્રદ્ધાપૂર્વક એમ જ માને છે પણુ જે ધર્મ માત્ર થોડા કે વિધિ-વિધાનોની અંદર જ સમાઇ

જતો હોય તેની લોકો બહુ કીંમત નથી આકતા માણસ મુખથી પોતાના ધર્મની મહત્તા ન ગાય, છતાં જો તેના વહેવારમાં ન્યાય, દયા, સંયમ, પરોપકાર, નમ્રતા દેખાઈ આવે તો તે પોતે સન્માનનીય ઠરે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાના વંશપરંપરાગત ધર્મને પણ એટલે અંશે ઉજળો કરી બતાવે છે માણસની બુદ્ધિમત્તાની કે તપસ્વીતાની છટા એના મુખ કે દૃષ્ટિમાં દેખાઈ આવે છે તે જ પ્રમાણે ધર્મ કેટલો પરિણમ્યો છે તે સમાજ સાથેના તેના સંબંધમાં બરાબર જણાઈ આવે છે એટલે જ ધર્મ અને સમાજને પ્રાણ તથા દેહ જેવો સંબંધ છે, એમ ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે

સંસારને તો નિઃસાર કહ્યો છે–સંસારના સંબંધોથી વેગ છૂટા થઈ જવાનું ભગવાને ઉપદેશ્યું છે, તો પછી સંસાર અથવા સમાજને આવી અગત્ય કેમ અપાય? એવી તમને શંકા થશે સંસાર નિઃસાર છે એ વાત ખરી છે, પણ અહીં સંસારનો અર્થ સાંસારિક સ્વાર્થ, અભિમાન અથવા લોભ–લાલચ–ભય–પ્રપંચ વગેરે સમજવાનો છે સંસારને અસાર સમજી તમે તમારી સ્વાર્થનું બલિદાન દો, સંસારને અનિત્ય માની તમારી કીર્તિ કે પ્રતિષ્ઠાને તુચ્છ માનો એ બધું બરાબર છે, પરંતુ સમાજનું શ્રેય–કલ્યાણ થતું હોય તો પણ ન કરવું એવો અર્થ એમાંથી નથી કાઢવાનો તમારા પુણ્યમય વ્યવહારની સમાજના અંતરમાં ઊંડી છાપ પડતી હોય, તમારા નિર્મળ ન્યાયસંગત આચરણનું અનુકરણ કરવાની સમાજના બીજા

માણુસોને આકાંક્ષા જાગતી હોય તો તમે એક રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ સામાજિક સેવા જ કરી રહ્યા છો એમ માનજો કેટલાકો સંસારમાં પોતાના પાસા અવળા પડે એટલે કે કંઈ ખોટ જાય અથવા તો વિરોધ જાગી પડે તો સંસારને ગાળો ભાંડવા મંડી જાય છે તમે સંસારને નિંદો કે ગમે તે કરો, સંસાર તો જે છે તે જ રહેવાનો છે ખરેખર જો તમે સંસારને અસાર, અનિત્ય અને દુઃખમય માનતા હો તો તમારે બની શકે એટલા સ્વાર્થસંબંધો છેદી નાખીને, લોભ-લાલચ-ભય-ક્રોધ વિગેરેને તિલાંજલી આપીને વિરાટ જનસમુદાયમાં સાત્વિકતાનો વિકાસ થાય તેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તમે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની સ્થિતિમાં હો તો જુદી વાત છે, પણ જ્યાં સુધી તમે સમાજ સાથેનો સંપર્ક જાળવી રહ્યા છો, જ્યાં સુધી તમે સમાજની વચ્ચે હરો-ફરો છો, સામાજિક વ્યવસ્થાનો સામાજિક બંધારણનો લાભ લો છો ત્યાં સુધી જે પ્રકારે સમાજના સુખ-શાન્તિ-પ્રેમ-કુશળતા જળવાઈ રહે, સમાજ સુરુચિમય બને, શિક્ષણ સંસ્કાર અને નિત્ય-નૈમિત્તિક વ્યવહારોમાં ન્યાય-સંયમની સુવાસ ભળે એ દરેક ધર્મપરાયણ ગૃહસ્થે જોવું જોઈએ સમાજના પાપો નિંદનીય છે, સમાજના પાપ-કૂડ-કપટ ત્યજવા યોગ્ય છે, પરંતુ સમાજ પોતે ઉપેક્ષાને યોગ્ય નથી કમળ સુંદર હોય છે, પણ તેનું જન્મ-સ્થાન કીચડમય હોય છે સમાજ પોતે કીચડમય હોવા છતાં ઘણા સુંદર ફૂલોને જન્મ આપે છે-એટલે પણ સમા-

જનુ અધિક હિત થાય તેની આપણે સભાળ લેવી જોઈએ સમાજની પાસેથી જે પુષ્કળ પ્રમાણમા લાભ લે છે પણ આપવામા સમજતો નથી તે એનો દેવાદાર છે

સમાજને આપણી મદદની પગલે-પગલે જરૂર છે એવુ ખોટુ અભિમાન પણ ન રાખતા તમે ધનિક હો કે વિદ્વાન, તમે સત્તાધિકારી હો કે ભારે લાગવગ ધરાવનારા હો, ગમે તે હો, તમારા મો સામે જોઈને સમાજ બેઠો છે એમ ન માનશો, વ્યક્તિઓની ચડતી-પડતી તો પાણીના મોજા ઉપર નાચતા સૂકા પાન જેવી જ માનજો લક્ષ્મી, પાંડિત્ય કે સત્તાનુ ધેન અથવા ઉન્માદ બે-ચાર દિવસની ચાંદની જેવા જ હોય છે વ્યક્તિઓ ચાલી જશે, સમાજ તો રહેવાનો જ છે-નાના-મોટા સમાજો કદાચ મોટા સમૂહોમા સમાઈ જશે, પણ જનતાનો પ્રવાહ તો અતૂટ રહેવાનો છે આ જનતાની, આ સમાજની જેટલી સેવા બની શકશે તેટલી અમર રહી જશે

સામાજિક સેવામા સ્થૂલ પદાર્થો જ ધરાવા જોઈએ એવો નિયમ નથી જે કોઈ સમાજ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને પોતાની મૌન સાધના દ્વારા સમાજને ત્યાગ, સહિષ્ણુતા, સમાનતાના રગથી રગે છે, તેની બહુ કીર્તિ ભલે ન ગવાય, પણ તે પોતાના આત્માનો રસ સમાજમા રેડી જાય છે સમાજ એ રસથી ગૌરવાન્વિત બને છે એવા મૌન તપસ્વી સાધકો સમાજના ખરા જ્યોતિર્ધર છે

સભાઓ ગજવનારા, વર્તમાનપત્રોમા મોટા અક્ષરે

પોતાના નામના અક્ષરો ચમકાવનારા જ સમાજના સેવકો નથી હોતા મોટા દાનેશ્વરીઓ કે સાહસિક મહાજનો જ સમાજને કઇક આપી શકે એમ પણ નથી જેને આડબર કે ધમાલ પ્રિય નથી, જે માન કે પ્રતિષ્ઠાથી ભડકીને આઘો ઊભો રહે અને છતા પોતાના સમાજમા નવા યુગને અનુરૂપ સસ્કારો ઉમેરવા રાતદિવસ મથન કરે છે, અજ્ઞાન અને જડતાને ધોઈ નાખવાને ધીરજથી મથ્યો રહે છે, પોતાના અહભાવને ઓગાળી દઈ સમાજને પ્રગતિના આદર્શ તરફ ધપાવે છે તે સમાજસેવક એકલા સમાજની જ નહિ પણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનો ધ્વજ ફરકાવી જાય છે

ધાર્મિકતા એક પ્રકારની સાધના છે એ સાધનાનુ પ્રતિબિબ સમાજમા પડવુ જ જોઈએ એક તરફ ધાર્મિકતાનો પ્રચાર વધતો જતો હોય અને બીજી તરફ સમાજ સ્વાર્થી, કજુસ ને કાયર બનતો જતો હોય તો કયાંક પણ દભ કે કપટ છે એમ માની ચિકિત્સા કરજો જે સમાજમા ધાર્મિકતાનો પ્રકાશ હોય ત્યા અધકાર રહી જ ન શકે ધાર્મિકોની મોટી સખ્યા હોવા છતા જો સમાજમા સ્વાર્થ ને સકુચિતતાના અખાડા જામી પડ્યા હોય તો કા આપણે સમાજનુ મહત્વ ભૂલ્યા છીએ અને કા તો આપણી ધાર્મિકતાનો રગ કાચો હોવો જોઇએ બેમાથી એક અનુમાન ઉપર આવવુ પડે ધર્મક્રિયાઓ અથવા તો વિવિધ યમ-નિયમોના પ્રતાપે આખો સમાજ દેદિપ્યમાન બનવો જોઇએ વ્યક્તિની સાધના ક્રમે ક્રમે સમાજના

પ્રાણસ્વરૂપ બનવી જોઈએ આપણી ધર્મપરાયણતાએ આસપાસના વર્ગમાં એવી ભાવનાની ચીણગારી પ્રકટાવવી જોઈએ

આજે સમાજ ધર્મથી અલગ પડી ગયો છે સમાજમાં પણ નાના મોટા વાડા અને તડા પડી ગયા છે મતભેદ અને વિવાદ પણ ધૂંધવાઈ રહ્યા છે સમભાવ વિસ્તારવાની આપણી પાસે દેવદુર્લભ જીવિની હોવા છતા ભ્રાતૃભાવ અને સહિષ્ણુતાની આટઆટલી અણમૂલી ઔષધીઓ હોવા છતા આપણો સમાજ આટલો વિભક્ત, દુર્બળ અને ભીરુ કેમ દેખાય છે ? સમાજ રત્નની ખાણ છે એ ભૂલી જવાયુ છે ધર્મ અને સમાજ એ બન્નેના યોગથી આખુ અંગ બને છે એ વાત તરફ આપણુ દુર્લક્ષ થયુ છે એટલે જ સમાજરૂપી પડખુ પક્ષાઘાતથી પીડાઈ રહ્યુ છે પશ્ચિમના મુલકોમા ધર્મ કરતા પણ સમાજ વધુ પ્રધાનતા ધરાવે છે કોઈ શ્રીમતને સારી કળાસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય, નવીન અદ્ભૂતતા મળી આવે તો તે એમજ માનશે કે એની ઉપર સમાજનો પ્રથમ હક્ક છે સમાજની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાને જ તે સમર્પણ કરશે એમની સામાજિક સંસ્થાઓ જોનારા પ્રેક્ષકો ઘડીભર ચકિત બની જાય છે આપણે સમાજ-દેહની અવગણના કરી છે આપણા સમાજના દીન, મધ્યમ સ્થિતિના ભાઈઓની આપણે ક્વચિત્ જ સંભાળ લઈએ છીએ, સમાજના બાળકોનો ભાવ પણ ભાગ્યે જ પૂછીએ છીએ, સમાજમા રૂઢીની જડતા કે વહેમોનુ કેટલુ આધિપત્ય છે, ક્યા આગળ કેટલી અંધશ્રદ્ધા અને કાયરતાના થાણા જામ્યા છે તે જોવાની

પણ ભાગ્યે જ કોઈને ફુરસદ હશે, જાણે કે અંગનું એક અવયવ છૂટું પડી ગયું હોય તેમ આપણો સમાજ અલગ પડી ગયો છે એ જીવે છે અને ગતિ પણ કરે છે, પરંતુ દેશ-કાળના પ્રવાહમાં ઘસડાયા વિના નથી રહેવાતું તેથી જ તે ગતિશીલ અને જીવંત લાગે છે બાકી એનામાં પ્રાણશક્તિનું જે બળ હોવું જોઈએ, પુરુષાર્થનો જે ઉલ્લાસ ધબકવો જોઈએ, યમ-નિયમની જે સ્વર્ગીય છટા ઢળાઈ જવી જોઈએ તેવું કંઈ દેખાતું નથી આવો સમાજ થોડો વખત ટકે તો પણ એ પોતાનો પ્રભાવ શી રીતે પાડે? જેનો ધર્મ પ્રાણવાન હોય તે ધર્મના અનુયાયીઓનો સમાજ પણ એટલો જ પ્રાણવાન હોય સમાજ આપણી પારાશીશી છે ધાર્મિકતામાં યથાર્થ રંગ કે આતાપ કેટલો આવ્યો તે સામાજિક સંબંધોમાં દેખાઈ આવવો જોઈએ તમે વિદ્વાન હો કે ધનવાન હો, તપસ્વી હો કે કર્મયોગી હો પણ ધર્મકરણી તેમજ ધાર્મિક ગુણવૃદ્ધિની સાથે સમાજના સંગઠન અને સંપ, સમાજની કુશળતા અને કેળવણી તરફ તમારી દૃષ્ટિ જવી જોઈએ સામાજિક સંપ, સંગઠનની કીંમત સમજાશે એટલે સમાજમાંથી જ એવા ઉદાર, સેવાભાવી પુરુષો પાકશે કે જે ધર્મ અને સમાજને એક સૂત્રે બાંધી, બીજા બધું સમાજોને એક નવો આદર્શપાઠ ભણાવશે

તપ અને જ્ઞાન

શ્રમણ સઘે તપનો જેટલો મહિમા વર્ણ્યો છે અને આજે પણ પૂર્વકાલીન ગૌરવ ઇતિહાસનો વિષય બનવા છતા તપ ી સાથેનો જે સ બ ધ શ્રમણસઘે સાચવી શક્યો [illegible] તે જોતા તપશ્ચર્યા શ્રમણસસ્કૃતિની એક મૌલિક વસ્તુ છે એમ કહ્યા વિના ન ચાલે તપ અને જ્ઞાનનો આવો સરસ સમન્વય એ જૈન સઘની વિશેષતા છે તપસ્વીતા તો પૂર્વે પણ હતી પણ એને વિશુદ્ધ બનાવવા અને વિકસાવવા સઘના પુણ્યશાળી પૂર્વપુરુષોએ જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે તે માટે સર્વ સપ્રદાયો જૈન સસ્કૃતિના ઋણી રહેશે એમ કહુ તો તેમા અતિશયોક્તિ નહિ થાય ઇતિહાસના પ્રથમ કિરણ ભારતીય સસ્કૃતિના આકાશપટ ઉપર પ્રકટે છે તે વખતના તપોવનો અને આશ્રમોનુ સ્મરણ કરો ભગવાન મહાવીરના વિહારક્રમમા ઘણે સ્વળે આવા આશ્રમોના ઉલ્લેખ આવે છે તપની પ્રધાનતાને લીધે જ એ આશ્રમો તાપસોના કહેવાયા છે ભગવાન મહાવીર દીર્ઘ તપસ્વીનુ બિરુદ પામ્યા છે, પણ એમની પહેલા પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સમયમા પચાગ્નિ-તાપ વેઠતા

યોગીનું ચિત્ર આપણી નજરે ચડે છે પાર્શ્વપ્રભુએ કમઠ ની નજર સામે બળતા લાકડામાંથી સર્પને ઉદ્ધાર કર્યો અને તેને અજ્ઞાન કષ્ટની વ્યર્થતા સમજાવી એ હકીકત સૌ જાણે છે ગૌતમ બુદ્ધદેવે પણ એક સ્થળે ઘણી ઘણી તપશ્ચર્યા એ કરેલી એમ પોતે જ કહે છે આ બધા વર્ણને ઉપર થી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તપશ્ચર્યાનું સ્થાન તો હતુ જ એ નિર્વિવાદ વાત છે ગૌતમ બુદ્ધ જ્યારે તપમાં જરા નરમ પડયા ત્યારે એમના માનીતા શિષ્યો પણ એમનો સંગ છોડીને ચાલ્યા ગએલા એમને એમ જ લાગેલું કે જેણે તપશ્ચર્યામાંથી દિલ ચોરી લીધું તે પોતાનું કલ્યાણ શી રીતે કરવાને હતો ? અંગીરસ નામના ઋષિ પણ ઘોર તપસ્વી હતા એમ કહેવાય છે જેઓ કોઈ પણ મહદ્ આશયથી પ્રેરાયેલા હતા, જેઓ કંઇક પણ સિદ્ધિ મેળવવા ઉત્સુક હતા, જેઓ આ લોક અને પર લોકની સમસ્યા ઉકેલવા ઇંતેજાર હતા તેઓ બધા તપશ્ચ રણથી જ ખરો માર્ગ લાધશે એમ માનતા આમાં મોટો ભાગ અજ્ઞાનકષ્ટ-કાયકલેશનો હતો દેહદમન સાથે અહિંસા, વિવેક, સંયમનો મેળ બેસવો જોઈએ એ વાત આ તપ સ્વીઓમાંથી બહુ થોડાના ધ્યાનમાં આવી હશે ગૌતમ-બુદ્ધ તો વધુ પડતી તપશ્ચર્યાનો નિષેધ કરવાને પ્રેરાયા હતા ભ૦ મહાવીરે એ તપની પરંપરાને જાળવી રાખી એટલું જ નહિ પણ એને વિશુદ્ધ કરી બીજી બાજુ જેઓ જ્ઞાન માર્ગની આરાધના કરતા હોવાનો દાવો કરતા હતા અને

ધીમે ધીમે દશ કે પાખંડમા તપમના જતા જતા તેમને ભગવાન મહાવીરે પોતાના જ્વલંત દૃષ્ટાન્તવડે નવો જ પ્રકાશ આપ્યો સામાન્ય રીતે બાહ્ય, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા તરફ લોકોનુ વધારે ધ્યાન જાય છે એક માણસ પ્રખર સૂર્યકિરણોની વચ્ચે ઊભો રહીને તપ કરતો હશે, એ હાથ ઊંચો રાખીને કે એક પગ અદ્ધર રાખીને દિવસોના દિવસો વીતાવતો હશે તેને જોવા લોકોના ટોળા ભેગા થશે એ તપસ્વી પણ પોતાને ધન્ય માનશે, પરંતુ એ બાહ્ય તપની પાછળ જો કોઈ પ્રકારની [illegible]તરંગ વિશુદ્ધિ, વિવેક કિંવા આત્મશક્તિ નહિ હોય તો તેની કોડી જેટલી પણ કીમત નહિ અંકાય પ્રાચીન યુગમા વિદ્યાર્થીઓ ગુરુઓના આશ્રમે અભ્યાસ કરવા જતા ત્યા તેઓ બ્રહ્મચર્ય પાળતા અને સાદામા સાદુ જીવન વીતાવતા આશ્રમના ઘણા મહેનત–મજૂરીના કામ પણ એ બ્રહ્મચારીઓ જ કરતા ત્યા શ્રીમંત કે ગરીબના સંતાન જેવા ભેદ ન હોતા આચાર્ય સૌ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી નિહાળતા વિદ્યાર્થીઓ એ રીતે જે નાના–મોટા તપ આદરતા તેથી તેમની વિદ્યા પણ પોતાનુ અને પરનુ કલ્યાણ કરવા સમર્થ બનતી તપશ્ચર્યા વિનાનુ તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ શુષ્ક પાંડિત્ય બની જાય છે તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે આચરણનો મેળ તો ઊગવો જોઈએ ને ? એક માણસ બુદ્ધિમત્તામા, ધારો કે, બૃહસ્પતિની સાથે હરિફાઈ કરતો હોય, પણ જો એના આચરણમા તપની વિશુદ્ધિ ન પ્રવેશી હોય તો એ પાંડિત્ય શુ કામનુ ? જ્ઞાન એક પ્રકારની શક્તિ છે શક્તિનો

ઉપયોગ અત્યાચાર ગુજારવામા થાય તો એ શક્તિ ભય કર રૂપ ધરે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનને તપનો પટ મળે તો તે મહાઉપકારી બને એ સહેલાઇથી સમજાય તેવી વાત છે જ્ઞાન તપથી શોભે છે

તપથી એટલે કે આચરણથી છેક અલગ પડી ગએલા જ્ઞાન–વિજ્ઞાનની ભયકરતા જોવી હોય તો જરા યુરોપના દેશો તરફ નજર કરો અત્યારના યુદ્ધની વાત જવા દો પણ જે સ્વતત્ર રાષ્ટ્રો ગણાય છે તેમને બીજા રાષ્ટ્રોની કેટલી બીક રહે છે ? જાપાન રશીયાથી ચેતતુ રહે છે જર્મની ફ્રાસ અને બ્રીટનથી બીતુ રહે છે મિત્રો વચ્ચે પણ ખુલ્લા દિલે વાતો કરતા સકોચ રાખવો પડે છે એક જણે તો એટલે સુધી કહ્યુ છે કે–જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમા આગળ વધેલા કહેવાતા દેશોને, બોબગોળા પાસે રાખીને લશ્કરી તયારી સાથે ભોજન કરવા બેસવુ પડે છે–ઓશીકે પીસ્તોલ રાખીને સુવુ પડે છે છુપી બાતમી, છુપી પોલીસ, છુપી તૈયારીઓ જ એમના જીવનની શાતિ જાણે કે ભરખી જાય છે આ બધુ જોતા એકલુ જ્ઞાન દુનિયાને માથે ઘોર સકટરૂપ હોય એમ નથી લાગતુ ? એટલે જ આપણા પ્રાત સ્મરણીય પુરુષોએ જ્ઞાન અને તપને સહોદર જેવા ગણ્યા છે

તપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા કારણરૂપ છે એટલુ જ નહિ પણ જ્ઞાનને પચાવવામા તપ ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે જ્ઞાનના અજીર્ણનુ મારણ તપ જેવુ બીજુ નથી શ્રદ્ધાની સાથે જ્ઞાનને જેટલો નિકટનો સબધ છે તેટલો જ તપની

સાથે પણ છે એમ કહેવાય છે કે છ તપસ્વીઓ એક દિવસે એક મોટા જ્ઞાની પાસે ગયા અને પોતે જિજ્ઞાસુ છે એમ કહીને વધુ જ્ઞાન માટે અરજ કરી પેલા જ્ઞાનીએ જવાબ આપ્યો " આપ બધા મહાતપસ્વીઓ છો એ હુ જાણુ છુ, પરતુ હજી તમારે એક વરસ સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક તપશ્ચર્યા અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક અહીં રહેવુ પડશે એ પછી ખુશીથી તમારે જે કઈ પૂછવુ હોય તે પૂછજો–અમે જાણતા હોઇશુ તે તમને ખુલ્લા દિલે કહીશુ " આ રીતે તપનો મહિમા જ્ઞાનથી જરાયે ઉતરતો નથી અને એકલી શ્રમણસસ્કૃતિએ જ એ સ્વીકાર્યો છે એમ પણ નથી શ્રમણસસ્કૃતિએ એને આત્મમુખી બનાવવાની કેટલી કાળજી રાખી છે તે તેના અતરગ તપના વિવરણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે આજે બાહ્ય તપ તરફ આપણો વધુ ઝોક છે–બાહ્ય તપ સાથે અતરગ તપનો ભાવ ભાગ્યે જ કોઈ સુભાગી–શ્રદ્ધાળુ પૂછતો હશે

અતરગ તપ, તપસ્વીને આત્મસન્મુખ બનાવે છે, પણ એ ઉપરથી બાહ્ય તપનો નિષેધ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ નથી કાઢવાનો અતરગ વિશુદ્ધિમા જે માનતો હોય–આતરશુદ્ધિ જેનુ ધ્યેય હોય તેને પણ બાહ્ય તપ ઉપયોગી અને ઉપકારક છે જ સામાન્ય જનસેવાના કાર્યમા એ બાહ્ય તપના અવલબન વિના એક ડગલુ પણ આગળ ન ભરાય ઉપવાસ, ઊણોદરી, રસત્યાગ જેવા તપ જેમ એક રીતે આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ હિતકારી છે તેમ લોકસેવાના ક્ષેત્રમા એટલા જ અસરકારક છે લોકસેવકને ઘણી વાર ભૂખ, ૮

ઉપયોગ અત્યાચાર ગુજારવામા થાય તો એ શક્તિ
ક્રૂર રૂપ ધરે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનને તપનો પટ
તે મહાઉપકારી બને એ મહેલાઇથી સમજાય
છે જ્ઞાન તપથી શોભે છે

તપથી એટલે કે આચગ્રજવી છેક અલગ પડે
જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ભય કરતા જેવી હોય તો જરા
દેશો તરફ નજર કરો અત્યારના યુદ્ધની વાત
પણ જે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો ગણાય છે તેમને બીજા
કેટલી બીક રહે છે ? જાપાન રશીયાથી ચેતતુ
જર્મની ફ્રાંસ અને બ્રીટનથી બીતુ રહે છે મિ.
પણ ખુલ્લા દિલે વાતો કરતા સંકોચ રાખવો
એક જણે તો એટલે સુધી કહ્યુ છે કે-જ્ઞાન અને
આગળ વધેલા કહેવાતા દેશોને, બોબગોળા પા
લશ્કરી તૈયારી માથે ભોજન કરવા બેસવુ પડે
પીસ્તોલ રાખીને સૂવુ પડે છે છુપી બાતમી, છુપી
છુપી તૈયારીઓ જ એમના જીવનની શાંતિ જાણે
જાય છે આ બધુ જોતા એકલુ જ્ઞાન દુનિયાને
સંકટરૂપ હોય એમ નથી લાગતુ ? એટલે જ આ
સ્મરણીય પુરુષોએ જ્ઞાન અને તપને સહોદર જેવા

તપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા કારણરૂપ છે એટલુ જ
જ્ઞાનને પચાવવામા તપ ઘણો મોટો ભાગ
જ્ઞાનના અજીર્ણનુ મારણ તપ જેવુ બીજુ નથી
સાથે જ્ઞાનને જેટલો નિકટનો સબધ છે તેટલે

સૂકા કે લૂખા ભોજન ઉપર નિભાવ કરનાર, જાડાં કે રજ્જી ભરેલાં વસ્ત્રો પહેરવા છતાં મસ્તીમાં રહેનાર અને ગમે તે સ્થાને પડી રહેવા છતાં પોતાના આત્મહિત કે લોકહિતના આદર્શમાં અવિચળ શ્રદ્ધા સેવનાર, આસપાસના સમુદાયમાં સહેજે પોતાની છાપ પાડે છે, પણ તે સાથે જે તેનામાં અંતરંગ તપનો પ્રકાશ ભળ્યો હોય તો તેની અસર વર્ષો વીતવા છતાં ભૂંસાતી નથી જેનાથી હૃદયની વિશુદ્ધિ બને એ તપ તો શાશ્વત પ્રદીપ સમાન છે

આ અંતરંગ તપના આપણા શાસ્ત્રકારોએ પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય અને સ્વાધ્યાય જેવા [illegible] ભાગ પાડ્યા છે તે તમારામાંના કેટલાક તો જાણતા જ હશે પ્રાયશ્ચિત્ત ભૂલ અથવા પાપનું જ હોઇ શકે એવો કોઈ સેવક કે સાધક ભાગ્યે જ હશે કે જે એમ કહી શકે કે મારાથી ભૂલ અથવા સ્ખલના કદિ થાય જ નહિ પ્રમાદ–દોષથી ભરેલો માનવી ગમે તેટલી સાવચેતી રાખે તો પણ તેનાથી ભૂલ થયા વિના ન રહે ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે, પણ એક ભૂલને છુપાવવા બીજી ભૂલ કરવી, ભૂલોની પરંપરા ઊભી કરવી અને પોતાના ઘમંડ, અભિમાનને પોષવા દાંભિકતાની જાળ બીછાવવી એના જેવી ભય કરતા, આત્મહત્યા બીજી નથી આપણે જ્યારે બીજાની ભૂલ જોઇએ છીએ અને ભૂલના બચાવ માટે ખોટા ફાંફા મારતો નીહાળીએ છીએ ત્યારે આપણને એવા માણસ પ્રત્યે તિરસ્કાર ભને

ટાઢ, તડકો, થાક પ્રસન્ન વદને વેઠી લેવાં પડે છે. સેવાધર્મ તો યોગીઓને માટે દુષ્કર [redacted] એમ કહેવાય છે, પરંતુ જેણે પોતાના દેહ ઉપર તપશ્ચર્યાનું બખ્તર પહેર્યું હોય તેને ભૂખ, તરસ, ઉજાગરા મૂંઝવી શકતા નથી. લોકકલ્યાણના વ્રતધારીઓને કોઈ કોઈ વાર લૂખા-સૂકા અન્ન ઉપર નિર્વાહ કરવો પડે છે, વરસતા વરસાદમાં કે ધોમ ધખતા બપોરે પગપાળા મુસાફરી કરવાના પ્રસંગ આવે છે. આવે વખતે જેણે બાહ્ય તપશ્ચર્યાની વૃત્તિ કેળવી હોય છે તે આવી કસોટીઓમાંથી આરપાર નીકળી જાય [redacted] એનો સેવામંદિરનો દીપક તોફાની પવનના સુસવાટામાં પણ ઓલાતો નથી—એ નિરાશ કે નિરુત્સાહ નથી બની જતો. જ્ઞાનપ્રચારના સાધકોને પણ ડગલે ને પગલે બાહ્ય તપ આદરવો પડે છે. શ્રમણસંસ્કૃતિના ધુરંધરો—મુનિપુંગવો તો તપશ્ચર્યાથી એવા કસાએલા હોય [redacted] કે ગમે તે પ્રાંતમાં, ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ પરમ પ્રસન્નપણે વિહરી શકે છે. બાહ્ય તપનું આટલું મૂલ્ય [redacted] એટલે તો એનો આદર સૌ કોઈ કરે છે.

બાકી ખરી વાત આંતર તપની છે. બાહ્ય તપ જો સુવર્ણ છે તો અંતરંગ તપ સુવાસ છે. સુવર્ણની ચમક સંકુચિત મર્યાદામાં રહે છે, જ્યારે સુવાસ તો દિશાઓને વીંધીને દૂર દૂર ચાલી જાય છે. અજ્ઞાન કષ્ટ તો નથી સુવર્ણ કે નથી સુવાસ, પણ કથીર સમાન છે. બાહ્ય તપની અંદર જે સહનશીલતા છે તે ઘણી મૂલ્યવાન વસ્તુ [redacted]

સૂકા કે લૂખા ભોજન ઉપર નિભાવ કરનાર, જાડા કે રજથી ભરેલા વસ્ત્રો પહેરવા છતા મસ્તીમા રહેનાર અને ગમે તે સ્થાને પડી રહેવા છતા પોતાના આત્મહિત કે લોકહિત ના આદર્શમા અવિચળ શ્રદ્ધા સેવનાર, આસપાસના સમુદાયમા સહેજે પોતાની છાપ પાડે છે, પણ તે સાથે જો તેનામા અ તરગ તપનો પ્રકાશ ભળ્યો હોય તો તેની અસર વર્ષો વીતવા છતા ભૂસાતી નથી જેનાથી હૃદયની વિશુદ્ધિ અને એ તપ તો શાશ્વત પ્રદીપ સમાન છે

આ અ તરગ તપના આપણા શાસ્ત્રકારોએ પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય અને સ્વાધ્યાય જેવા છ ભાગ પાડ્યા છે તે તમાશમાના કેટલાક તો જાણતા જ હશે પ્રાયશ્ચિત્ત ભૂલ અથવા પાપનુ જ હોઇ શકે એવો કોઈ સેવક કે સાધક ભાગ્યે જ હશે કે જે એમ કહી શકે કે મારાથી ભૂલ અથવા સ્ખલના કદિ થાય જ નહિ પ્રમાદ–દોષથી ભરેલો માનવી ગમે તેટલી સાવચેતી રાખે તો પણ તેનાથી ભૂલ થયા વિના ન રહે ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે, પણ એક ભૂલને છુપાવવા બીજી ભૂલ કરવી, ભૂલોની પર પરા ઊભી કરવી અને પોતાના ઘમ ડ, અભિમાનને પોષવા દાભિક તાની જાળ બીછાવવી એના જેવી ભય કરતા, આત્મહત્યા બીજી નથી આપણે જ્યારે બીજાની ભૂલ જોઇએ છીએ અને ભૂલના બચાવ માટે ખોટા ફાંફા મારતો નીહાળીએ છીએ ત્યારે આપણને એવા માણસ પ્રત્યે તિરસ્કાર ભર્યે

ન આવે પણ દયા તો જરૂર સ્ફુરે આપણી સ્ખલના વિષે પણ બીજાઓના મનમા એવી જ વૃત્તિ જન્મતી હશે તે કલ્પી શકાય સરળ, નમ્ર માણસ પોતાની ભૂલ તત્કાળ જોઈ લે છે અને ભૂલ જોયા પછી તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર થાય આપણામાના કેટલાકો એમ માની બેઠા હોય છે કે અમારામા અભિમાન કે હુ પદ હશે તો અમને ભારે પડશે, એમા બીજાઓને શુ ? સાચી વાત તો એ છે કે અભિમાન જેવો, સમાજનો હિતશત્રુ બીજો નથી તમે ગમે તેટલા ધનવાન હો, ગમે તેટલા વિદ્વાન હો પણ જો તમારુ હૃદય અભિમાનથી ભર્યું હશે તો તમારુ બહુમૂલુ દાન પણ અહકારને લીધે મલિન બનશે દાન તો કદાચ સમાજ સ્વીકારી લેશે, પરતુ એ દાનની સાત્ત્વિકતા ઊડી જશે આજે આપણા સમુદાયમા દાનેશ્વરીઓ, ઉપદેશકો અને પડિતોનો છેક અભાવ નથી તેઓ સમાજને ઘણી સારી વસ્તુઓ ધરે છે, પણ એ બધાનો સરવાળો કરશો તો પરિણામ શૂન્યમા જ આવશે અભિમાનની જ એ વિટબના છે જ્યા અભિમાન નથી, નમ્રતા દીનતા અથવા આર્દ્રતા હોય ત્યા નાનામા નાનુ દાન પણ દીપી નીકળે છે, સમાજ માથુ ઝુકાવીને તેનો સ્વીકાર કરે છે આપણા ઘણા નાના-મોટા ઝગડાના મૂળ જોઇશુ તો અભિમાનમા જ પડયા દેખાશે સગા ભાઇઓ અને સાધર્મીઓ વચ્ચે પણ દ્રવ્ય કે માલ-મીલકતની ખાતર નહિ પણ માત્ર અભિમાનની ખાતર મોટા વિવાદ અને ભેદ પડી ગએલા દેખાશે આ અભિમાન વિષધરને

નિવારવા માટે પ્રાયશ્ચિત જેવી બીજી એકે અમોઘ સંજીવીની નથી પોતાની નાનામા નાની ભૂલને પણ મેરૂ સમાન માનવી અને પ્રકટપણે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નિર્મળ બની જવું એ એક પ્રકારનો આભ્યન્તર તપ છે બીજા નાના-મોટા તપ તો તમે ઘણી વાર કર્યાં હશે, પરન્તુ આ આભ્યન્તર તપનો પરચો તો લઇ જુઓ ! તમારી જીવનદૃષ્ટિ જ બદલાઈ જશે સમાજમા જો આ આભ્યન્તર તપનું ચલણ થઈ જાય તો દંભ અને છલ-પ્રપંચ પણ પળવારમા ધોવાઈ જાય

વિનય આભ્યંતર તપનો બીજો પ્રકાર છે વિનય અથવા નમ્રતા પોતે જ તપરૂપ છે જે ખરેખર વિનયી-નમ્ર હોય છે તે કોઈની પણ અવગણના નથી કરતો વિનયીના અંતર દ્વાર હંમેશા ઉઘાડા જ રહે છે સત્ય અને જ્ઞાનના સુવર્ણ કિરણો વિનયીના અંતરને હંમેશા અજવાળતા રહે છે બીજાઓ પ્રત્યે તુચ્છતા દાખવનારના હૈયામા અજ્ઞાન, દંભનો અંધકાર સતત પેશયેલો રહેતો હોવાથી, ત્યા બીજા પણ પાપના જીવાણુઓ પેદા થાય . પરન્તુ વિનયી તો સૌ કોઈને આદર આપતો હોવાથી નમ્રભાવે, જિજ્ઞાસાભાવે જ્ઞાનીઓ-ચારિત્રશાળીઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવતો હોવાથી જાણ્યે અજાણ્યે પણ માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય કેળવતો હોય . વિનયીને કંઈ ગુમાવવા જેવુ નથી હોતુ આભ્યન્તર તપના ઉપાસક તરીકે વિનયી માણસ કોઈની ખોટી ખુશામત નથી કરતો એ તો જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, વિરાગ જુએ ત્યા ત્યા નમી પડે છે" એ

બીજાના પ્રકાશમાંથી પોતાનો આત્મદીપક ચેતાવે છે

શક્તિશાળીઓ કે અધિકારીઓનો વિનય તો સૌ કોઈ કરશે-સામે ચાલીને તેમનું સ્વાગત કરશે જેના પ્રતાપે પ્રતિષ્ઠા અને પૈસાની વૃદ્ધિ થાય તેને પણ સૌ કોઈ સત્કારશે પરંતુ વિનય ગુણનો ઉપાસક-તપસ્વી એવી માયાથી નહિ અંજાઈ જાય વેષ કે બાહ્ય ચિન્હો ને એ વધુ પડતું મહત્ત્વ નહિ આપે જ્ઞાનનો આરાધક, લોકકલ્યાણનો પુરસ્કર્તા, કે વૈરાગ્ય રંગનો ઉપાસક જ્યાં જ્યાં એ વસ્તુઓ જોશે ત્યાં ત્યાં એનું વિનય-તરબોળ હૈયું ભક્તિભાવથી થડકી ઉઠશે

આ વિનય આપણા સમુદાયમાં ઠીક ઠીક અંશે છે એમ તમને લાગશે, પણ જ્યાં સ્ફટિક સરખો શુદ્ધ વિનય તપ આચરાતો હોય ત્યાં વાડાબંધી ન હોય, ત્યાં ચોકા કે ચોરા પણ ન હોય એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે વિનયની દૃષ્ટિ જેટલી શુદ્ધ તેટલી જ વેધક હોય છે વિનયી જ્ઞાની અને તપસ્વીનો, અધ્યાત્મી અને લોકહિતૈષીનો એકસરખો આદર-સત્કાર કરશે, પણ તે રૂઢી કે અર્થહીન પરંપરાનું દાસત્વ તો નહિ જ સ્વીકારે અંધશ્રદ્ધા, ભય કે વહેમને વિનય-તપની સાથે કંઈ સગપણ નથી

વૈયાવચ્ચ એટલે કે સેવા -દુ ખીઓની,ગરીબોની, તપસ્વીઓની, જ્ઞાનીઓની સેવા એ પણ આભ્યન્તર તપ છે તપને જેઓ શુષ્ક અને શૂન્યમય માનતા હોય તેમણે આ વૈયાવચ્ચની તપસ્યાનો શાંતિથી વિચાર કરવો જોઈએ તપનું આવું

સુંદર પૃથક્કરણ અને સ્પષ્ટીકરણ જૈન ગ્રંથો સિવાય ભાગ્યે જ તમને બીજે ક્યાંઈ મળશે. જૈનધર્મ કેટલો ઉદાર અને વિશ્વ પ્રેમી છે તે આ તપના ભે૦ ઉપરથી તમે જોઇ શકશો. આજે જો કે સાધુ–મુનિરાજની સેવા–સુશ્રુષા ને ભક્તિનો જ માત્ર વૈયાવચ્ચમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને એને લીધે જ વૈયાવચ્ચ શબ્દ સાંભળવાનો સુયોગ સાંપડે છે, પણ એનો આશય તો જ્યાં જ્યાં સંયમ, વિરાગ, તપ, નિયમ આદિને જીવનમાં પ્રધાનતા મળતી હોય ત્યાં ત્યાં આ વૈયાવચ્ચને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવાનો છે. જે તપસ્વીઓએ પોતાના આત્મશ્રેય માટે સંસારત્યાગ કર્યો હોય તેઓ સમાજના શિરોધાર્ય છે, એમની શાંતિ અને સંયમયાત્રા ચાલુ રહે તે માટે સૌ કોઈએ એમની યથાયોગ્ય સેવા–સુશ્રુષા ઉપાડી લેવી જોઈએ, તે જ પ્રમાણે જેઓ દીન છે, બીમાર છે, અશક્ત છે, જેઓ સમાજ કે રાષ્ટ્રના ભલા માટે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા નથી કરતા તેઓ આ પ્રકારની વૈયાવચ્ચના અધિકારી છે. અમુક ગુણો અમુક વેશના આશ્રયે કે અમુક પ્રદેશને અવલંબીને જ રહે એવો નિયમ નથી. વિશ્વસેવાના માર્ગ અને પ્રકાર પણ બદલાતા જ રહેવાના. આપણે જોવાનું છે તે એટલું જ કે જ્યાં જ્યાં સેવાભાવના હોય, વિરાગ હોય, વિશ્વહિતની વાંછના હોય ત્યાં ત્યાં આપણી ભક્તિ અને વૈયાવચ્ચને અવકાશ છે.

આ વૈયાવચ્ચ કે ભક્તિથી આપણે કોઈની ઉપર ભારે અહેશાન કરીએ છીએ એમ માનવું . નહીં

તપથી જેમ બહારની નિર્મળતા, સ્વસ્થતા સ્વત પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અતરગ તપથી હૃદયની સુકુમાર વૃત્તિઓ ખીલે છે તપ એટલે નરી શુષ્કતા અને વિલાસ એટલે રસિકતા એવી ભ્રમણા દિલના ખૂણામા જો છુપાઇ બેઠી હોય તો કાઢી નાખજો સેવાભાવીઓ અને સયમીઓ બહારથી કઠોર દેખાય છે, પણ એ તો એમનુ બહારનુ આવરણ માત્ર હોય છે–વિલાસીઓનુ એવુ આવરણ રગીલુ–રસભીનુ દેખાય છે, પણ ખરી રીતે ત્યા ચિંતા અને ગ્લાનિની ભઠ્ઠીઓ જ ધગતી હોય છે સયમી અને સેવાભાવીના અતરમા તૃપ્તિ અને શાંતિના અમી ઉભરાતા હોય છે વાણીથી એ સ્થિતિ સમજાવવાનુ લગભગ અશક્ય છે

આત્મશુદ્ધિ માટે જ્ઞાન જેટલુ ઉપયોગી છે તેટલો જ બાહ્ય અને આભ્યતર તપ ઉપકારક છે આભ્યન્તર તપની આજે અવગણના થઈ રહી છે તેથી તેની ઉપર અહી ખાસ ભાર મૂક્યો છે સમુચ્ચયે તો એમ જ કહેવુ જોઈએ કે તપ અને જ્ઞાન સીક્કાની બે બાજુઓ છે તપશ્ચરણ–જ્ઞાનપૂર્વકનુ તપશ્ચરણ વ્યક્તિને જેમ વિશુદ્ધ બનાવે છે તેમ સમાજ અને રાષ્ટ્રના અતરમા પણ અદ્ભૂત બળ ભરે છે તપ જ જ્ઞાનને પચાવે છે અને અધિકાધિક શક્તિશાલી બનાવે છે તપને નર્યું દેહદમન ન માનજો જ્ઞાનને પણ માત્ર બુદ્ધિનો વૈભવ માનીને બેસી ન રહેતા તપથી વાસનાના અતરાયો તૂટે છે અને અતરમા ધીખતો જ્ઞાનરાશિ પોતાની દીપ્તિ પ્રકટાવે છે ઉપનિષદકારોએ તપની મુક્ત કઠે સ્તુતિ કરી છે એમણે

એટલે સુધી કહ્યુ છે કે–તપની સહાયથી બ્રહ્મને જાણો અને આખરે તપ એ જ પરમેશ્વર છે એમ કહીને તપના માહાત્મ્ય ઉપર કળશ સ્થાપ્યો છે જૈન સ સ્કૃતિએ તપને જીવનમા ઉતારવાની, વિશુદ્ધિ કેળવવાની વ્યવહારિક દિશાઓ બતાવી છે તપ અને જ્ઞાનનો સુમેળ એનુ જ બીજુ નામ વિશ્વમૈત્રી, વિશ્વકલ્યાણ અને માનવજીવનનુ સાર્થક્ય

ભાવશૂન્ય ક્રિયા

ભક્તામર અને કલ્યાણમંદિરના માહાત્મ્યથી કોઈ શ્રાવકસંતાન અજાણ્યો હોય એ લગભગ અસંભવિત છે બન્ને સ્તોત્રોમાં ભક્તિરસના ઝરણ જાણે કે એ કાઠામાં ઉભરાય છે અર્થના ચિંતન સાથે જો એનો પાઠ કરવામાં આવે તો ગમે તેવું શુષ્ક હૃદય પણ ભગવદ્ભક્તિથી તરબોળ થઈ જાય-હૃદયના ખૂણે ખૂણામાં સંઘરાયેલો મળ ધોવાઈ જાય શ્રમણ સંસ્કૃતિની ઉપાસના એટલે શું તે વિષે આ સ્તોત્રમાં થોડો નિર્દેશ છે બીજાઓ પ્રભુની ભક્તિ અને ઉપાસનામાં, ધ્યાન અને ધારણામાં માને છે-પ્રભુની કૃપા યાચે છે અને એ રીતે ભવસમુદ્ર તરી જવા ઇચ્છે છે આપણી જૈન ઉપાસના એ જ પ્રકારની હોવા છતાં શાસ્ત્રમાં કેટલેક અંશે જુદી પડી જાય છે જિનદેવની ઉપાસના એટલે શું એ સમજવા આજે આપણે થોડો પ્રયાસ કરીશું

કેટલાકો પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રસન્ન કરવા સવાર-સાંઝ અંજલિઓ અર્પે છે, કોઈ કોઈ વ્યાકુળ કંઠે કરગરીને એક વાર એમના માત્ર દર્શન કરવા વાંછે છે અને પ્રભુના

ચરણમા સ્થાન મળતુ હોય તો બીજુ કઇ જોઇતુ જ નથી એવી ભાવનાથી ઇષ્ટદેવને રીઝવવા સોળ સોળ પ્રકારની પૂજાઓ રચે છે જૈન સિદ્ધાત પ્રભુની સ્તુતિમા માને છે-પ્રભુના ગુણગાનથી એ અ શે ઉપાસકમા ખીલે એ પ્રકારનો ક્રમવિકાસ કબૂલ રાખે છે પણ એ સાથે એક વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે

यस्मात् क्रिया प्रतिफलति न भावशून्या' ।

એટલે કે ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ગમે તેટલી કરો તો પણ ફળ ન આપે કલ્યાણમદિરમા આપણે પોતે એ જ વાતનો મુક્તકઠે ઉચ્ચાર કરીએ છીએ—

आकर्णितोपि महितोपि निरीक्षितोपि,
नून न चेतसि मया विधृतोऽसि भक्त्या ।
जातोस्मि तन जगदा धव दु खपात्र,
यस्मात् क्रिया प्रतिफलन्ति न भावशून्याः ॥

હે ભગવન્! હે જગતબન્ધુ! કોઈ પણ ભવને વિષે મે તમને દીઠા હશે, પૂજ્યા હશે અને સાભળ્યા પણ હશે, છતા હું દુ ખનુ ભાજન, દુ ખને પાત્ર કેમ થયો? ભગવાનના એક વાર જેણે દર્શન કર્યા હોય, પૂજ્યા હોય અને સાભળ્યા હોય તેને સસાર કઈ રીતે પજવી શકે? અને પજવે તો પ્રભુના દર્શન-શ્રવણ નકામા જ ગયા ગણાય ને! અન્ય દર્શનો તો એક વાર એવા સીધા સાક્ષાત્કારથી આખી

તરી જાય-એને કંઈ ઉપાધિ જ ન રહે એમ કહે છે, તો પછી તમારા દર્શન પામવા છતા મારી આવી શોચનીય સ્થિતિ કેમ ? ભક્તિથી મે આપને મારા ચિત્તમા સ્થાન નહિ આપ્યુ હોય એમ કદાચ કોઇ કહે તો તે પણ ઠીક નથી આપને જોયા-સાભળ્યા પછી આપના પ્રત્યે ભક્તિ ભાવ સ્ફુર્યો વિના રહે જ નહિ એટલે કે મે ચિત્તને વિષે આપને સ્થાપ્યા હશે, પણ પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાથી કે પૂરેપૂરી ભક્તિથી નહિ આરાધ્યા હોય, નહિ ઉપાસ્યા હોય તેથી જ મારી આ દુર્દશા કાયમ રહી છે હવે સમજાય છે કે ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ફળતી નથી

હે મુનીંદ્ર ! જો ખરેખરી ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી આપનુ ધ્યાન ધર્યું હોય, હૃદયની શુદ્ધિ અને ઉલ્લાસ સાથે આપના નામમંત્રનુ શ્રવણ કે ઉચ્ચાર કર્યો હોય તો किं वा विपद् विषधरी सविध समेति ? શુ આપદારૂપી સર્પિણી મારી નજીક ફરકી પણ શકે ?

એ જ સ્તોત્રમા સ્તુતિકારે કહ્યું છે

हृद्वर्तिनी त्वयि विभो शिथिलीभवन्ति ।
जन्तोः क्षणेन निबिडा अपि कर्मबन्धाः ॥

પ્રભો ! તમે જો હૃદયકમળમા બિરાજેલા હો તો પ્રાણીના મજબૂતમા મજબૂત ગણાતા કર્મબધ પણ ઢીલા થઇ જાય

सद्यो भुजंगममया इव मध्यभाग-

मम्यागत वनशिखिडिनि चदनस्य–વનનો મોર આવે અને ચંદનવૃક્ષને વીંટળાઈ રહેલા નાગપાશ જેમ એકદમ ખસી પડે તેમ હે પ્રભો! જો તમારું ધ્યાન કર્યું હોય તો આકરા કર્મબંધ પણ તત્કાળ ઢીલા થઈ જાય

કુળધર્મ તરિકે વારસામા આપણને જૈનધર્મ મળ્યો છે એ આપણુ સદ્ભાગ્ય છે કર્મરૂપી વીંટળાઈ વળેલા નાગબંધને શિથિલ કરે એવી ધર્મકરણી મળી છે તે પણ એક પરમ સૌભાગ્ય છે આપણા બાળકો પણ નમોક્કાર મંત્ર જાણે છે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષધ, ઉપવાસ જેવી ધર્મક્રિયાઓ પણ ઘણા કરતા હોય છે પરંતુ એ ક્રિયાના મૂળ અર્થ અથવા રહસ્ય પાસે પહોંચનારા અને દિલમા ભાવની દૈવી સમૃદ્ધિ ભરનારા તો કોઈ વિરલ જ હશે જૈન સિદ્ધાંત, યંત્રવત્ ક્રિયાકાંડને બહુ ઉપાદેય નથી માનતો–તે તો ભાવમયતાને જ આત્મવિશુદ્ધિના હેતુરૂપ માને છે સાત્વિક ભાવનો છાંટો પણ ન હોય અને જીભ જિનેશ્વર ભગવાનના સ્તુતિસ્તોત્રો ઉચ્ચારતી હોય, ચિત્ત ક્યાંઈ ભટકતુ હોય ને હાથમાની નોકારવાળીના મણકા ફર્યા કરતા હોય તો તેનો શુ અર્થ છે? હા, કોઈ આશુતોષ હોય–એટલે કે આપણા સ્મરણ કે ઉચ્ચારણ માત્રથી વૈકુંઠમાથી કે હિમાલયના શિખર ઉપરથી ઉતરી આવતા દેવ, "માગ! માગ! ભક્તશિરોમણિ! તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો છુ," એમ કહેનાર નીકળી આવે તો એ જુદી વાત થઈ મિથ્યાત્વની એવી વાતો તો આપણે ચર્ચતા જ નથી–

અહીં તો જિનેશ્વરદેવ, આરાધક કે ઉપાસકને પોતાની સમાન બનાવવાનુ સામર્થ્ય ધરાવે છે-જેઓ રીઝતા નથી અને ખીંસાતા પણ નથી તેમની ઉપાસનાની વાત થાય છે એવા દેવાધિદેવની ભક્તિ, ઉપાસના, ધ્યાન, ધારણામા ભાવની જ મુખ્યતા છે-ભાવશૂન્ય ક્રિયાના ફળની આશા રાખવી નકામી છે એક આચાર્ય તો ભાવ ની શક્તિનુ માહાત્મ્ય વર્ણવતા એટલે સુધી કહે છે કે –

भावहीनस्य पूजादि तपो दानजपादिकम् ।
व्यर्थं दीक्षादिकं च स्याद् अजाकंठे स्तनाविव–

ભાવહીન પૂજા-ઉપાસના, ભાવહીન તપ-દાન-જપ અને ભાવહીન દીક્ષા પણ બકરીના ગળે ઝુલતા આચળની જેમ નકામા છે જે શાસ્ત્રો અને ઉપદેશકો ભાવશુદ્ધિ, ભાવમયતા ઉપર પહેલેથી જ આટલો ભાર મૂકે છે તેના અનુયાયીઓમા ભાવશૂન્યતા શી રીતે પ્રવેશી ? માત્ર ક્રિયા કાંડ કે વિધિવિધાનમા જ બધુ સમાઈ જાય છે એવી માન્યતા ધરાવતા જાણ્યે અજાણ્યે આપણે કેમ થયા ? પહેલી વાત તો એ છે કે ભાવશુદ્ધિ ઘણી વિચારણા-ચિંતન-મનન માગી લે છે જિનદેવપ્રરૂપિત ધર્મમા જાગૃતિની પગલે પગલે જરૂર પડે છે હે ગૌતમ ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરવાનો નથી એવી મતલબના જે ઉદ્ગારો રોજ રોજ આપણા કાન સાથે અથડાય છે એનું તાત્પર્ય એ જ છે કે-જૈન આચારો અને ઉપાસના વિગેરેમાં આત્મજાગૃતિ પ્રથમ આવશ્યક

છે આંખો મીંચીને અમુક નિત્યનિયમ પતાવી દેવાથી કૃતકાર્ય થઈ જવાય એ પ્રકારની મૂઢતાને અહીં સ્થાન નથી જિનેશ્વરદેવનો પ્રરૂપેલો ધર્મ એટલે ખડ્ગની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું વિકટ કાર્ય [redacted] દરેક પળે સાધક એટલી સાવધતા ન રાખી શકે એ સમજાય એવી વાત [redacted] અને જ્યાં સમૂહ કે સમુદાયનો પ્રશ્ન આવે ત્યાં સૌ કોઈ એવી જાગૃત દશામાં હોય એમ ન મનાય એટલે પણ ક્રમે ક્રમે ભાવહીનતા શ્રદ્ધાળુઓના અંતરમાં અડ્ડો જમાવીને બેસી જાય છે એ એક જાતની માનવી નબળાઈ છે એનો બચાવ ન થઈ શકે પણ ઉપાસક જો આટલી એક જ વાતનો નિરધાર કરી લે કે ભાવશૂન્ય ક્રિયા કદિ ફળતી નથી તો બીજાઓની જેમ માત્ર પ્રવાહમાં ન તણાય કોઈક દિવસે પણ ક્રિયા માત્રના હેતુ, રહસ્ય, ચિંતવવાનો અવકાશ મેળવે અને પોતે જીવનવિશુદ્ધિમાં કેટલી પ્રગતિ સાધી છે તેનો તોલ કાઢે, વેપારી જેમ દિવસને અંતે નફા-નુકશાનનો હિસાબ કાઢે તેમ સાધક પણ ક્રિયામાત્રની પાછળ કેટલી ભાવમયતા હતી તે જુવે-તપાસે

બીજું કારણ એ પણ છે કે બધુ સંપ્રદાયોની આપણી ઉપર વધતેઓછે અંશે અસર પડ્યા વિના નથી રહેતી એક દિવસે આ દેશમાં શક્તિની ઉપાસનાનું એક જબરજસ્ત મોજું ફરી વળ્યું હતું શક્તિઓની પ્રતીક સમી ગણાતી વિવિધ દેવીઓની પૂજા-ઉપાસના જાણે માનવજીવનની સાર્થકતા હોય અને એ દેવીઓના પ્રતાપે જ સંપત્તિ,

સફળતા અને યશકીર્તિ આવી મળતી હોય એમ મનાતુ કોઈ ગરીબ માણસ, ધનવાન બનવાના સીધા માર્ગમા નિરાશ બન્યો હોય તો તેને એમજ લાગે કે લક્ષ્મી દેવીની ઉપાસના કર્યા વિના કોઇ પાસો સવળો નહિ પડે કોઇ પડિત વાદવિવાદની સભામા ફ્તેહમદ ન થયો હોય તો તેને પણ પણ સરસ્વતી, તારા કે ચક્રેશ્વરી દેવીની મદદ વિના આ કાર્યમા સિદ્ધિ નહિ મેળવાય એમ જ લાગે દેવ દેવીઓની ઉપાસનાએ એ વખતે ભલભલા પડિતો, ધનાર્થીઓ અને સાધકોની બુદ્ધિ ઉપર ભૂરકી નાખેલી આપણા જૈન સાહિત્યમા પણ એ દેવીઓએ પ્રવેશ કરેલો— રોહિણી, પ્રજ્ઞપ્તિ, વજ્રશૃખલા, વજ્રાકુશી, ચક્રેશ્વરી, નરદત્તા, કાળી, મહાકાળી, ગૌરી, ગાધારી, વિગેરે સોળ વિદ્યાદેવી ઓનુ સ્મરણ તો આજે પણ કરવામા આવે છે અમુક પ્રકારના મ ત્રતત્ર આરાધ્યા હોય, વિધિપૂર્વક ઉજવ્યા હોય તો તાવ, ગ્રહ, ભૂત, શાકિની અને બીજા રોગો તથા ઉપસર્ગો સ્વત શાત થઈ જાય, દુશ્મનોની વચ્ચે પણ સાધકનો જય જયકાર વર્તી રહે ! ચતુર્વિધ જૈન સ ઘની શાતિ અર્થે, શહેર પ્રાત અને દેશની આબાદી અર્થે આ પ્રકારના સ્તોત્રો રચાએલા એ સર્વમા પ્રાણીહિત અને વિશ્વશાતિની જ સ્વચ્છ સ્ફટિક સમી ભાવના હતી શાક્તોના પ્રાબલ્યની એમા રૂપી અસર દેખાય છે હવે વિચાર કરો કે જ્યા પ્રૌઢો અને વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, સન્યાસીઓ અને સ સારીઓ, પડિતો અને અભણો—આ પ્રકારની સાધના પાછળ પડ્યા હોય,

મંત્રના અક્ષરોનો, સમજ્યા વિના કે અર્થ સમજણ સાથે જાપ કરવો એ જ ધર્મક્રિયા મનાતી હોય અને અકસ્માત્ યોગે કે શ્રદ્ધાના પ્રતાપે થોડી સફળતા પણ મળતી હોય ત્યાં ભાવમયતા કે ભાવશૂન્યતાનો ખ્યાલ કાઢવાનો અવકાશ સૌ કોઈને ક્યાંથી મળે ? એટલે કે ગમે તે રીતે પણ ક્રિયા કરવી અને પરિણામ ભાગ્ય ઉપર મૂકી દેવું એવા સંસ્કાર રૂઢ થઈ ગયા એ સંસ્કારના જૂના થર નીચે આપણી જૈન ઉપાસના દબાઈ ગઈ—ગુંગળાવા લાગી

ભાવહીન ક્રિયાકાંડ જૈન દૃષ્ટિને અનુકૂળ નથી જૈન ઉપાસના વિવેક-વિચારણાથી ઘડીવાર પણ સ્વતંત્ર નથી રહી શકતી મૂળ વાત એ છે કે આપણે બીજા કોઈ પાસેથી કંઈ જ મેળવવાપણું નથી—આપણે કોઈને રીઝવવા નથી—રીઝવીને આપણું કામ કઢાવી લેવાનું નથી એ વિષેની આપણી માન્યતા પણ એટલી જ સ્પષ્ટ છે કલ્યાણમંદિરમાં જ આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ

ध्यानाज्जिनेश भवतो भविनः क्षणेन
देहं विहाय परमात्मदशां व्रजन्ति ।

હે જિનદેવ ! આપના ધ્યાનથકી ભવ્ય પ્રાણીઓ ક્ષણવારમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મદશાને પામે છે અર્થાત્ ધ્યાનના બળે અંદરથી જ પરમાત્મપણું પ્રગટાવવાનું કે વિકસાવવાનું છે ધાતુની સાથે માટી મળી ગએલી હોય તેને જુદી પાડવા—શુદ્ધ ધાતુ મેળવવા સખત તાપ આપવો પડે છે,

તેમ ધ્યાન એક પ્રકારનો અગ્નિ છે—એ અગ્નિથી આપણે કર્મ-મળ ધોઈ નાખવાના છે—અગ્નિ જેમ ઉગ્ર તેમ કર્મરૂપી રજ અધિક ભસ્મીભૂત બનવાની ઉપાસનાની આ જૈન દૃષ્ટિ જેઓ સમજી શકવા સમર્થ હોય છે તેમને જૈન દૃષ્ટિની આ વિશિષ્ટતા અનાયાસે સમજાશે

આપણને કોઈ શક્તિએ અહીં સસારમા ધકેલી દીધા નથી—તેમ અહીંની સસારલીલા સમાપ્ત થતા જ પાછા ક્યાઈક લીન થવાના એમ પણ નથી કર્મમળના ભારથી આપણે એટલાબધા ભારવાળા અને મલિન છીએ કે આપ ણને આ સસારના પ્રવાહમા તણાવુ અથવા ડૂબવુ પડે છે એ મળ જો ધોવાઈ જાય તો ઢકાએલી—દબાએલી આપણી પરમાત્મદશા પ્રકટ થાય આપણા પોતાનામા અનતજ્ઞાન, અનતદર્શન અનતશકિત વિગેરે છુપાયેલા પડ્યા છે કર્મના આવરણથી એ ઢકાઈ ગએલા હોવાથી તે સપૂર્ણ માત્રામા પ્રકટ થતાં નથી ધ્યાન અથવા ઉપાસના એ આવરણનો નાશ કરવાના સાધનો છે

પરમાત્મસ્વરૂપ પામવા માટે જ પરમાત્માની ઉપાસના કે ભક્તિ, સ્તુતિસ્તોત્ર કે આરાધનાના ક્રિયાકાડ છે પરમાત્માનુ ધ્યાન ધરતી વખતે કે એના ગુણાનુવાદ કરતી વખતે જો આપણી છુપી સમૃદ્ધિ આપણાથી અજાણી રહે—આપણે જે અદરથી પ્રકટાવવા માગીએ છીએ તે બહારથી મળી જશે એવી ભ્રમણામા રહીએ તો આપણી ક્રિયા ભાવશૂન્ય બને પછી તો આપણી સ્થિતિ પરમ

લક્ષ્મીવાન જેમ ઘેર ઘેર ભિખ માગતો ભટકે તેના જેવી જ વાત છે હું કોણ છું–મારામાં કઈ કઈ શક્તિઓના ભંડાર ભરેલા પડ્યા છે, શા માટે આજે કંગાળ બન્યો છું ઇત્યાદિ પ્રકારની વિચારણાઓ જે ધ્યાનના કાળમાં સ્ફુરે જ નહિ, પરમાત્માને આદર્શ રૂપ માનવા છતા આપણે પ્રગતિની દિશામાં એક ડગલું પણ આગળ વધી શકીએ નહિ તો આપણે ઉપાસના સંબંધી સાચી દૃષ્ટિ ગુમાવી છે એમ માનવું રહ્યું

કોઈ કહેશે કે જૈન ધ્યાન કે ઉપાસનાની એ જ વિધિ અથવા શૈલી હોય તો તેમાં ભક્તિની ભીનાશ શી રીતે રહી શકે! જૈન ઉપાસના શુષ્ક કે નીરસ નથી ઉપાસકોની આદરબુદ્ધિ, ભક્તિમયતા, વીતરાગ પ્રભુને વિષે પણ રહેવાની જેઓ વીતરાગ બન્યા છે તેમણે એક દિવસે સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે જે કરુણાની શીતળ લહરીઓ વહાવી હતી અને જે ઉપસર્ગ પરીષહો સમભાવે વેઠી હતી તેના સ્મરણોમાંથી એવી જ ભક્તિની આર્દ્રતા છૂટવાની વીતરાગ પ્રભુના જીવનમાં જે કરુણા, મૈત્રી, પ્રમોદના મહેરામણો ઉછળતા હોય તો તેની ઠંડી હવાથી ઉપાસક પણ ભીંજાયા વિના કેમ રહી શકે? જેમની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેમના વિષે ભક્તિભાવ તો જરૂર રહેવાનો માત્ર ભગવાનના ગુણોનું ધ્યાન ધરતા ભગવાનના જેવું જ બનવાનું છે એ ધ્યેય દૃષ્ટિબહાર ન રહેવું જોઈએ

જિનેશ્વરના ધ્યાનથી, ગુણગાનથી કે એ પ્રકારના વિધિ વિધાનથી આપણે પાપપ્રકૃતિઓને નિર્મૂળ કરવા માગીએ છીએ–પરમાત્મા પાસેથી કોઈ પ્રકારની દયા કે કૃપા નથી વાછતા એ આપણી જૈન ઉપાસનાની વિશેષતા છે સ્વામી સમતભદ્રે પણ પોતાની છટાદાર વાણીમા એ જ વાત કહી છે

न पूजयार्थस्त्वयि वीतरागे
न निन्दया नाथ विगा वैरे ।
तथापि ते पुण्यगुणस्मृतिर्नः
पुनातु चित्त दुरिता जनेभ्य' ॥

ભગવન્ ! પૂજા કે ભક્તિની આપને કઈ જરૂર નથી, રાગને આપે દૂર હાંકી કાઢયો છે આપની નિંદા કોઇ કરે તો પણ આપને ક્ષોભ નથી થતો નિંદા કે સ્તુતિ આપને માટે સરખા છે છતા હુ આપની સ્તુતિ કે ઉપાસના કરુ છુ એનુ કારણ એ જ છે કે આપના ગુણોથી ચિત્તમા પ્રસન્નતા વ્યાપે છે, પાપમળ ધોવાયાથી મન પવિત્ર બને છે

કર્મમળ ધોવાની, પ્રભુના ધ્યાનથી પ્રભુમય બનવાની દૃષ્ટિ એ જ યથાર્થ જૈન ઉપાસના છે આપણા સઘળા ક્રિયાકાંડમા પણ એને જ પ્રધાનતા અપાઈ છે જ્યા એ દૃષ્ટિ, વિવેક કે વૃત્તિ ન હોય ત્યા ભાવશૂન્યતા છે એમ સમજી ઉપાસક માત્રે ભાવશુદ્ધિ કરી વાળવી જોઇએ એ જ અહીં મુખ્ય મુદ્દો છે

ગુણસ્થાન

ગુણસ્થાન એ શુ છે? શાસ્ત્રીય ચર્ચામા ઘણી વાર એ ગુણસ્થાનનો ઉલ્લેખ થાય છે સામાન્ય રીતે એને ગુણઠાણુ પણ કહેવામા આવે છે આ ગુણસ્થાન એકલા જૈનોએ જ કલ્પ્યા કે માન્યાં છે એવુ કઇ જ નથી બહિરાત્મા, અતરાત્મા અને પરમાત્મા એવી ત્રણ સક્ષિપ્ત ભૂમિકાઓ તો તમે સાભળી હશે જૈનદર્શને એ જ સ્થિતિને જરા વિસ્તારીને ચૌદ ભૂમિકાના રૂપમા ગોઠવી છે એમ કહેવાય છે કે યોગવાસિષ્ઠ જેવા વેદાન્તના ગ્રથમા પણ સાત અજ્ઞાનની અને સાત જ્ઞાનની એમ ચૌદ આત્મિક ભૂમિકાઓનુ વર્ણન . સાખ્યયોગદર્શન પણ ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ એવી પાચ ચિત્તભૂમિકાઓ વર્ણવે છે ચૌદ ભૂમિકાઓનુ એ ટુકુ વર્ગીકરણ છે એમ ખુશીથી કહી શકાય બૌદ્ધદર્શનમા પણ આધ્યાત્મિક વિકાસને પાચ ભૂમિકામા પૃથગ્જન, સોતાપન્ન આદિ રૂપે સમાવી દીધો છે આ રીતે આપણા બધા જ આર્યદર્શનોએ સસારથી મોક્ષ સુધીના ક્રમ અને સ્થિતિ, તેમજ કારણો ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ નાખ્યો .

સયમ બહુ હળવો હોય છે મન, વચન કે કાયા ઉપર તેની નજીવી અસર રહે છે

૫ મુ દેશવિરતિ દેશ એટલે અશ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અહીં પહોચ્યા પછી વ્રતધારી બને છે મહાવ્રતોને ધારણ કરવા જેટલુ સામર્થ્ય ન હોવાથી શ્રાવકના બાર વ્રતો વિગેરે પાળવાની એનામા યોગ્યતા આવે છે એના આર્ત્ત, રૌદ્રધ્યાન, મ દ હોય છે સ્વાધ્યાય, સયમ, તપ, દેવગુરુભક્તિ જેવી પવિત્ર કરણીમા એને રસ પડે છે

૬ ઠુ પ્રમત્તવિરતિ અહીં અહિંસાદિ પાચ મહાવ્રતોનુ પાલન હોય છે, પણ પ્રમાદનો સભવ છે કર્ત્તવ્યનો માર્ગ દૃષ્ટિ સન્મુખ સ્પષ્ટ હોય ખરો, પણ આલસ્યાદિના કારણે અનાદરબુદ્ધિ ઉપજે એનુ નામ પ્રમાદ વિકથા, કષાય, ઇન્દ્રિયવિષય, નિદ્રા, પ્રણય વિગેરે એ પ્રમાદના ભેદો છે પ્રમાદ એટલે ખાસ કરીને અહીં પ્રમાદની તિવ્રતા જ સમજવાની છે

૭ મુ અપ્રમત્તવિરતિ સયમી માણસ અનેક વાર પ્રમત્ત માથી અપ્રમત્ત અને અપ્રમત્તમાથી પ્રમત્તમા આવ-જા કરે છે કર્ત્તવ્યની અદર ઉત્સાહ કે ઉલ્લાસ અખડિત રહે એ અપ્રમત્તાવસ્થા અને ઉત્સાહ મદ પડે એટલે પ્રમત્ત અવસ્થા

૮ મુ અને ૯મુ અપૂર્વકરણ અનિવૃત્તિકરણ સમ ભાવના એવા અપૂર્વ પરિણામ ઉલ્લસે કે જેવા પહેલા કોઈ વાર ન અનુભવ્યા હોય તેથી તે અપૂર્વકરણ કહેવાય આત્મિક (સ્થાનમા આ પરિણામોની નિર્મળ ધારા વહે છે એ તદ્દન

નવીન લાગે છે એ જ પ્રમાણે અધ્યવસાયોની અનિવૃત્તિ એટલે દ્રઢતા હોવાથી અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક કહ્યુ છે

૧૦ મુ સૂક્ષ્મસંપરાય મોહનીય કર્મ ની વીસ જેટલી પ્રકૃતિઓ ઉપશાંત અથવા ક્ષય થયા બાદ ફક્ત સૂક્ષ્મ ખંડસ્વરૂપ લોભ-કષાયનુ અસ્તિત્વ હોવાથી એને સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનક કહેવામા આવે છે

૧૧ મુ ૧૨ મુ ઉપશાતમોહ અને ક્ષીણમોહ આ બન્ને પૂર્ણ સમભાવવાળા ગુણસ્થાન છે માત્ર ફેર એટલો જ કે ઉપશાતમોહીનો સમભાવ સ્થાયી નથી હોતો ક્ષીણ મોહીનો સ્થાયી હોય છે

૧૩ મુ સયોગ કેવલી અહીં શુદ્ધ ક્ષાયિકભાવ, ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તથા નિશ્ચય ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર વર્તે છે આત્માનો અહીં પરમ વિકાસ હોય છે એમને કેવલી, અર્હન્ત, સર્વજ્ઞ, જિવન્મુક્ત કે સ્થિતપ્રજ્ઞ ગમે તે નામથી સબોધો આ સ્થિતિ મેળવ્યા પછી નીચે પડવાપણુ નથી રહેતુ

૧૪ મુ અયોગ કેવલી અતિમ સ્થિતિમા કેવળી જ્યારે એકાદ ક્ષણને માટે પૂર્ણ નિશ્ચલ બની જાય ત્યારે એ નિશ્ચલ અવસ્થા અયોગ કેવલીની અવસ્થા કહેવાય

શાસ્ત્રીય પરિભાષાની પકડમાથી એ વર્ણનને જો આપણે બહાર કાઢીએ તો સામાન્ય માણસ પણ એ સમજી શકે

(૧) જડ-અબૂઝ—એવી ભૂમિકાના જીવો આ પગથિયા ઉપર હોય છે કે જેમને બંધ કે મુક્તિનો વિચાર જ નથી આવતો સામાન્ય રીતે આપણે બંધનોથી, ગુલામીથી કંટાળીએ છીએ–એ કંટાળો અથવા તો વેદના જ મુક્તિના સાધન વિચારવાની પ્રેરણા આપે છે

(૨) જેમના દિલમા મુક્તિની તમન્ના જાગી હોય છે–જેમણે એ માટે થોડો પ્રયત્ન કર્યો હોય છે, પણ અહીં પતનનો બહુ ભય રહે છે ત્રીજે પગથિયેથી પડ્યો હોય તે અહીં અટકે છે–બહુ થોડી વારને માટે

(૩) શિથિલ શ્રદ્ધા–અહીં મુક્ત બનવાની ઈચ્છા તો છે, પ્રયત્ન પણ છે–માત્ર શ્રદ્ધાનુ બળ શિથિલાવસ્થામા હોય છે ચોથા પગથિયાથી જે પડે તે અહીં અટકે

(૪) સાચી ધગશ–આ સ્થિતિએ પહોચનાર સાચી ધગશ ધરાવતો બને છે બહારથી જોતા એ નિરુદ્યમી કે નિષ્ક્રિય લાગે, પણ મુક્તિની ચીણગારીઓ અંતરમા ઊડતી રહે છે પહેલા પગથિયાથી સીધા અહીં આવી શ્યાય છે અઝ કહીએ તો આ બીજુ પગથિયુ પણ છે આ પગથિયે મારુ-તારુ એ પ્રકારનો ભાવ મંદ પડવા માંડે છે ક્રોધ, માન, માયાની ચંડાળ ચોકડી પણ દબાવા લાગે છે

(૫) કર્ત્તવ્યપરાયણુતા–આ પગથિયે કર્ત્તવ્યપરાયણુતાનો આરંભ થાય છે અહીં કોના પ્રત્યે પોતાનુ શુ કર્ત્તવ્ય છે તે સમજાય છે કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ અગિયાર ભેદ બતાવવામા આવ્યા છે, પણ અહીં એ વાત જવા

દઈશું માત્ર અહંતા અને મમતાને મીટાવી દેવા-નિષ્કામ કર્મયોગ જેને કહેવામાં આવે છે તેને અનુકૂળ બનવાના એ સાધનો છે એટલું કહેવું બસ થશે આ પગથિયે પહોંચનાર બીજાને માર્ગદર્શક બની શકે છે

(૬) આળસ્ય-પ્રમાદ-સાતમા પગથિયે પહોંચનાર સાધક અહીં થોડો આરામ લેવા થોભે છે થોડી વધુ તૈયારી પણ કરી લેવાની હોય છે

(૭) આળમરહિત—ખરેખરો જાગૃત અને સાવધ પૂરી તમન્ના અને સ્ફુર્તિવાળો સાધક આ પગથિયે પહોંચી શકે છે એની આત્મશ્રદ્ધા અને બળ એટલા અદ્ભુત હોય છે કે સામાન્ય માણસને તે શાન્ત રાશેવર જેવો જ લાગે

(૮) આત્મદર્શી—આ ભૂમિકાએ પહોંચનાર, પોતાની અંદર રહેતી શક્તિને બરાબર ઓળખી લે છે દુનિયાના કષ્ટ કે આફતની એ બહુ પરવા નથી કરતો એમની પાસે પહોંચીએ એટલે આખુ વાતાવરણ જાણે બદલાઈ ગયુ હોય એમ લાગે જેમની મુખમુદ્રા જોતા જ સંદેહ ઓગળી જાય એમ કહેવાય છે તે પેઢીના આ પુરુષો હોય છે સફળતા અથવા સિદ્ધિ એમનાથી બહુ દૂર નથી રહેતી

(૯) સમદર્શી—આ વર્ગના સંતોને ક્રોધ, માન, માયાની ભૂતાવળ હવે ડારી શકતી નથી એમનામાં એક

(૧) જડ–અબૂઝ—એવી ભૂમિકાના જીવો આ પગથિયા ઉપર હોય છે કે જેમને બંધ કે મુક્તિનો વિચાર જ નથી આવતો સામાન્ય રીતે આપણે બધનોથી, ગુલામીથી કંટાળીએ છીએ—એ કંટાળો અથવા તો વેદના જ મુક્તિના સાધન વિચારવાની પ્રેરણા આપે છે

(૨) જેમના દિલમા મુક્તિની તમન્ના જાગી હોય છે–જેમણે એ માટે થોડો પ્રયત્ન કર્યો હોય છે, પણ અહીં પતનનો બહુ ભય રહે છે ત્રીજે પગથિયેથી પડ્યો હોય તે અહીં અટકે છે–બહુ થોડી વારને માટે

(૩) શિથિલ શ્રદ્ધા–અહીં મુક્ત બનવાની ઈચ્છા તો છે, પ્રયત્ન પણ છે–માત્ર શ્રદ્ધાનુ બળ શિથિલાવસ્થામા હોય છે ચોથા પગથિયાથી જે પડે તે અહીં અટકે.

(૪) સાચી ધગશ—આ સ્થિતિએ પહોંચનાર સાચી ધગશ ધરાવતો બને છે બહારથી જોનારને એ નિરુદ્યમી કે નિષ્ક્રિય લાગે, પણ મુક્તિની ચીણગારીઓ અતરમા ઊડતી રહે છે પહેલા પગથિયાથી સીધા અહીં આવી શકાય છે ખરૂ કહીએ તો આ બીજુ પગથિયુ પણ છે આ પગથિયે મારુ–તારુ એ પ્રકારનો ભાવ મદ પડવા માડે છે ક્રોધ, માન, માયાની ચડાળ ચોકડી પણ દબાવા લાગે છે

(૫) કર્ત્તવ્યપરાયણતા—આ પગથિયે કર્ત્તવ્યપરાયણતાનો આરંભ થાય છે અહીં કોના પ્રત્યે પોતાનુ શુ કર્ત્તવ્ય છે તે સમજાય છે કર્ત્તવ્યની દૃષ્ટિએ અગિયાર ભેદ બતાવવામા આવ્યા છે, પણ અહીં એ વાત જવા

દઈશું માત્ર અહંતા અને મમતાને મીટાવી દેવા-નિષ્કામ કર્મયોગ જેને કહેવામાં આવે છે તેને અનુકૂળ બનવાના એ સાધનો છે એટલું કહેવું બસ થશે આ પર્યાયે પહોચનાર બીજાને માર્ગદર્શક બની શકે છે

(૬) આળસ્ય-પ્રમાદ-સાતમા પર્યાયે પહોચનાર સાધક અહીં થોડો આરામ લેવા થોભે છે થોડી વધુ તૈયારી પણ કરી લેવાની હોય છે

(૭) આળમરહિત—ખરેખરો જાગૃત અને સાવધ પૂરી તમન્ના અને સ્ફુર્તિવાળો સાધક આ પર્યાયે પહોચી શકે છે એની આત્મશ્રદ્ધા અને બળ એટલા અદ્ભુત હોય છે કે સામાન્ય માણસને તે શાંત સરોવર જેવો જ લાગે

(૮) આત્મદર્શી—આ ભૂમિકાએ પહોચનાર, પોતાની અંદર રહેલી શક્તિને બરાબર ઓળખી લે છે દુનિયાના કષ્ટ કે આફતની એ બહુ પરવા નથી કરતો એમની પાસે પહોચીએ એટલે આખું વાતાવરણ જાણે બદલાઈ ગયું હોય એમ લાગે જેમની મુખમુદ્રા જોતા જ સંદેહ ઓગળી જાય એમ કહેવાય છે તે પૈકીના આ પુરુષો હોય છે સફળતા અથવા સિદ્ધિ એમનાથી બહુ દૂર નથી રહેતી

(૯) સમદર્શી—આ વર્ગના સંતોને ક્રોધ, માન, માયાની ભુતાવળ હવે ડારી શકતી નથી એમનામાં એક

નવી જ શક્તિનો ધોધ વહેવા લાગે છે એમણે પોતાની અંતર્નિહિત તાકાત એટલે અંશે સ્ફુરાવી હોય છે કે એમ નામા અહંતા કે ઘમંડ જેવું કંઈ રહેવા પામતું નથી,

(૧૦) મુક્તિના પથિક—અહીં પોતાપણાનો સર્વથા નાશ નહિ તો પણ એની ઉપર પૂરો કાબૂ આવી ગયો હોય છે એમની પ્રસન્ન અને નિર્મળ મુખમુદ્રામાં એક પ્રકારની જાદૂઈ અસર હોય છે એમની આસપાસ જિજ્ઞાસુઓ અને ભક્તજનોની ભીડ જામવા લાગે છે વસ્તુત એ મુક્તિમાર્ગના પથિક હોય છે

(૧૧) ઉપશાંત—દસમી ભૂમિકાવાળાને આ અગિયારમા પગથિયે આવવું જ પડે એવો નિયમ નથી આ પગથિયું બહુ જોખમવાળું ગણાય છે જેમણે પોતાની અંદરના કામ-ક્રોધાદિ દુશ્મનોનું માત્ર દમન કર્યું હોય છે તેમની સામે એ ચંડાળ-ચોકડી બંડ ઉઠાવે છે

(૧૨) મોહનાશ—જેમણે મોહ-મમતાનો નાશ કર્યો હોય છે તે આ પગથિયે પહોંચ છે જીવન્મુક્ત બનવામાં હવે એમને બહુ વિલંબ નથી લાગતો આટલી ઊણપ રહે છે તે પણ કર્મની સાથે એક વાર ઘનિષ્ટ પરિચય હતો તેને લઇને એટલે કે સીંદરી બળી જાય, છતાં વળ રહી જાય તેની જેમ છેલ્લી અસર રહી જાય છે આ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી પડવાપણું નથી

(૧૩) જીવન્મુક્ત-(અર્હંત) કર્મનો વળગાડ

અહીં છૂટી જાય છે કેવળ આત્મા અને આત્માનો સ્વાભાવિક ઉદ્યોત અને ઉદ્યમ પ્રત્યક્ષ થાય છે દેહ હોય પણ નામ માત્રનો આથી વધુ શક્તિમાન આત્મા દેહમા રહી શકે નહિ આ પુરુષમા લોકોને આકર્ષવાનુ અજબ ખેચાણુ હોય છે એમની વાતો સીધી સાદી હોય છતા એમા અપૂર્વતા લાગે એમની પાસે કોઈ અપવિત્રતા કે વેરવિરોધ ટકી શકે નહિ ક્રાતિ અને શાતિ હાથમા હાથ મીલાવે બકરી ને વાઘ એક આરે પાણી પીવે એમ જે કહેવાય છે તે આવા પુરુષોના પુણ્યબળથી

(૧૪) સિદ્ધ—સસારની સાથે એમને કઇ નીસબત નથી રહેતી

આ ચૌદ ગુણસ્થાનકો જૈનધર્મમા કહ્યા છે, પણ તે ઉપરથી એકલા જૈનોને જ એની સાથે સબધ છે એમ નથી માનવાનુ પ્રાણીમાત્રને આત્મપ્રગતિના માર્ગમા એ પગથિયા પસાર કરવા જ પડે છે જૈન તત્ત્વચિતકોએ આત્મ વિકાસની એ સીઢી પુષ્કળ અનુભવ અને ચિતનના પરિણામે રચી છે જૈનસિદ્ધાત પક્ષપાતશૂન્ય છે જૈનધર્મમા માને અથવા પોતાને જૈન કહેવરાવે તો જ આ સીઢી ચઢી શકે એમ નથી અતરના પરિણામોની જેટલે અશે શુદ્ધિ હોય, કષાયોની જ જાળમાથી જેટલે અશે છૂટા થવાય તેટલા અશે આ પ્રગતિની સીઢી ઉપર સૌ કોઇનો એક સરખો અધિકાર છે શાસ્ત્રીય પરિભાષામા ગુણસ્થાનકની ચર્ચા વિસ્તારથી કરવામા આવી છે—એને લોકભોગ્ય

દર્શાવવી એ જરા મુશ્કેલ કામ છે, છતા અહીં એ પ્રકારની થોડી હિમ્મત કરી છે એમા ભૂલચૂક હોય તો સુજ્ઞજનોએ દરગુજર કરવી

સુભાષિત

યૌવનના ઉન્માદથી જેમ ચેતતા રહેવાનુ છે, તેમ લક્ષ્મીના ઉન્માદથી પણ સાવધ રહેજો સભ્યતા અને પવિત્ર સસ્કાર હોય તો લક્ષ્મીનો વૈભવ સુગધમય બને છે

卐 卐 卐

આગળ ધધો પાછળ ધધો
ધધામા યે ધધો
પણ જે ધધામા યે ધર્મ કરે
તે સાહેબો બદો

卐 卐 卐

જીવ-અજીવના અનુભવજ્ઞાનને ભેદજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એ ભેદજ્ઞાન શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે પાડિત્યનો દભ કરવા માટે નથી પણ હુ કોણ અને મારુ શુદ્ધ સ્વરૂપ શુ તે જાણવા માટે એનો ઉપયોગ છે

卐 卐 卐

પુણ્ય એટલે આત્માનો પ્રકાશ અને પાપ એટલે વિનય-વિવેકની જડતા—અધકાર અધકારમાથી પ્રકાશમા જવાને સૌ કોઈ ઝખે છે ઝખના સાચા દિલની હોય તો કોમળ અકુર જેમ પત્થરના કઠણ હૈયાને ભેદીને બહાર નીકળે છે અને પ્રકાશના દર્શન મેળવે છે તેમ આપણે પણ પ્રકાશ પામીએ

—ઉપા. શ્રી દેવચદ્રજી મહારાજ

સઘસેવક

મોટી સભા કે પરિષદ મળવાની હોય અને સ્વય સેવકોની જરૂર પડે તો એક કહેતા એકવીસ સ્વયસેવકો હાજર થઈ જશે નાના-મોટા જમણવાર કે ઉત્સવમા પણ પોતાની સેવા આપનારા નૌજુવાનોની ખોટ નહિ દેખાય મડળમા અથવા સસ્થામા અધિકારીઓની જગ્યા ભરવી હશે તો એક પ્રમુખ કે મત્રીને બદલે ખુશીથી દસ મત્રીઓ અને પાચ જેટલા પ્રમુખો જડી જશે–સામાન્ય સભ્યોની નામમાળા તો એટલી લાબી બનશે કે કોરો કાગળ દીપી નીકળશે આ બધા દૃશ્યો અને વર્ણનો વાચતા આપણને સહેજે એમ લાગે કે આજે નેવાભાવ વધ્યો છે—લોકોમા સેવાભાવની ભરતી આવી છે પહેલા જે એમ કહેવાતુ કે સેવાધર્મ તો યોગીઓને પણ અગમ્ય છે તેને બદલે આજે સેવાભાવ ઘણો સસ્તો બની ગયો છે એમ પણ લાગે નામની પાસે ‘સઘનો સેવક’ લખવાનો રિવાજ એટલો બધો પ્રચલિત છે કે સઘસેવક બનવા મથનારે કયા ગુણો કેળવવા જોઈએ તે તરફ ભાગ્યે જ કોઈનુ લક્ષ જતુ હશે.

શોભાની ખાતર સેવક કહેવડાવનારા કે પ્રસિદ્ધિની ખાતર આગળ પડનારા સેવકોની વાત જવા દઈએ તો જેના અંતરમાં સંઘસેવાની, ધર્મની સેવાની કે રાષ્ટ્રની સેવાની ધગશ સતત જળતી રહેતી હોય એવા વિરલા જ મળશે એવા સેવકો ધર્મ, સંઘ અને રાષ્ટ્રનું ગૌરવ છે, દેશનું ખરૂં ધન છે—આશા અને શ્રદ્ધાનું વિરામસ્થાન છે

સાચો સેવક કદિ સામાજિક સિદ્ધિ કે પ્રતિષ્ઠાની પાછળ ઘેલો નથી બનતો સંઘસેવક કે લોકસેવકનો વાહ ફૂલથી છવાયેલો નથી હોતો એને તો ડગલે ને પગલે કાંટા વાગે છે પણ એવી સામાન્ય મુશ્કેલીઓથી જનતાનો સેવક પાછું પગલું નથી ભરતો—જેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક એમ માન્યું કે પોતે સેવાભાવી છે તેને અંગત સુખ, આરામ કે યશની પરવા નથી હોતી જે ક્ષણે સેવકના દિલમાં એવું પ્રલોભન જાગે કે બીજા હજારો ભાઈઓ પુષ્કળ ધનસંચય કરે છે અને લહેર ઉડાવે છે, સેંકડો ભાઈઓ એવા છે કે જે વરસે-છ મહિને એકાદ સભામાં કે સમિતિમાં જઈને પ્રસિદ્ધિની કલગી પહેરી આવે છે તો મારે એકલાએ જ આ સ્થિતિમાં શા સારુ પડી રહેવું—આવું પ્રલોભન જાગે તો સમજવું કે પોતે સેવકપદના ગૌરવને અયોગ્ય છે કેટલાકો સામાન્ય સાંસારિક સગવડોનો કે વૈભવનો ઉપર છલો ભોગ ખુશી આપી શકે છે પરંતુ એમને કીર્તિની મોહિનીના પાશમાંથી બચવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે જે સંઘસેવક બનવા માગતો હોય અને એવો ને એવો જ

નિર્દોષ સેવક રહેવા માગતો હોય તેણે આવા પ્રલોભનોથી હમેશા સાવધ રહેવું જોઈએ યશ કે પ્રતિષ્ઠાની પાછળ ભીખારીની જેમ ફરનારા એને મેળવી શકતા નથી એનો અર્થ એવો નથી કે સંઘસેવકના ગળામાં કીર્તિદેવી પોતાનો હાર નાખે જ નહિ-કીર્તિ કે પ્રતિષ્ઠા મળી જાય તો પણ પોતે એનો અધિકારી નથી એમજ તે તો માને ભૂલેચૂકે પણ જો આવા પ્રલોભનમા સંઘસેવક ફસાય તો પોતે ભૂલ કરી છે એમ માની ભવિષ્યમા વધુ સાવચેત રહેવાનો તેણે સંકલ્પ કરવો જોઈએ

આ તો સેવકપણાની ભૂમિકાની વાત થઈ સંઘ-સેવકનો કર્તવ્ય દોર નિશ્ચિત અને દૃઢ હોવો જોઇએ એટલે કે એ જો ચંચળવૃત્તિનો હોય-આજે એક ધ્યેય સ્વીકારે અને કાલે સવારે બીજો નિર્ણય કરી બેસે તો લોકોને સાચી દોરવણી ન આપી શકે કેટલીકવાર સંઘ સેવકો ખૂબ ઊહાપોહને અંતે નિર્ણય કરે છે, એમા સમાજ કે સંઘનુ શ્રેય [illegible] એમ જાહેર કરે છે, પરંતુ એની સામે જેવો વંટોળ ઊભો થયો-થોડો વિરોધ જાગ્યો કે તરત જ એમને પાઘડી ફેરવી બાંધવાની જરૂર લાગે છે નિશ્ચયની દૃઢતાને અભાવે આવા સેવકો લોકોની શ્રદ્ધા મેળવી કે કેળવી શકતા નથી જેઓ ભય કે સ્વાર્થને અંગે પોતાના માર્ગમાંથી પીછેહઠ કરે છે તેઓ પ્રગતિને પાછી ઠેલે છે અને બીજા નવા સેવકના રાહમાં પણ કાંટાની જાળ પાથરે છે મોટા-હિમ્મતભર્યા ઠરાવો કરવા અને એ રીતે વીરતા

બતાવવી તેના કરતા જે કઈ વ્યવહારિક અને તત્કાળ સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તેવા ઉપાયોનુ અવલબન લેવુ વધારે ઉચિત ગણાય સઘસેવકે પોતાની અને પોતે જે સમુદાયની અદર વસે છે તેની શક્તિની મર્યાદા આકવામા પછાત ન રહેવુ જોઈએ મુદ્દાની વાત એટલી જ છે કે સઘસેવક પોતે શ્રદ્ધાપૂર્ણ હોવો જોઈએ બીજાઓની જેમ ઢચુપચુ કે ચચળ ન હોય

સઘસેવકને માટે બીજુ એક ભયસ્થાન છે—અને તે અભિમાન સઘસેવક હોવાનો દેખાવ કરનાર, બે હાથ જોડીને ભલે ઊભો રહે, વિનયની વાણી બોલવામા પણ ભલે કચુસાઈ ન રાખે, પણ તે ઉપરથી એ નિરભિમાન છે એમ લોકો માની લેતા નથી એમા નાટકીય ઢગ હોવાનો સભવ છે સરકારી અધિકારીઓ પણ પત્રવ્હેવારની ભાષામા પોતાને "આપનો આજ્ઞાકિત–નમ્ર સેવક" તરિકે ઓળખાવે છે પણ એને આપણે કૃત્રિમ વિનય સિવાય બીજુ કઈ નથી માનતા મોટા દેખાવોમા સઘસેવક પોતાની નમ્રતા દાખવે તે ઉપરથી તેનો તોલ નથી થતો—નાના નાના વહેવારમાં, રોજી દી વાતચીતમાં અને પરસ્પરના સબધોમા એણે પોતાની નિરભિમાનતા બતાવી આપવી જોઈએ જે માણસે અભિમાનને તીલાજ્લી આપી હોય છે તેને કોઇ દુશ્મન નથી હોતો પોતાની નમ્રતાના બદલામા એ લોકોનો પ્રેમ મેળવે છે અને એ જ એની ખરી મૂડી બની જાય છે નિરભિમાન બનવુ એટલે સ્વમાનનો પણ ત્યાગ કરવો

એવો એનો અર્થ નથી સ્મશાન ગયા પછી વ્યક્તિત્વ જ નથી રહેતું પણ અહીં તો આપણે જેને હુંપદ અથવા ઘમંડ કહીએ છીએ તેની જ વાત થાય છે જે સંઘસેવક છે તે પોતાના વ્યક્તિત્વને ઉજ્જ્વળ રાખવા છતાં ગર્વને લોકસમુદાયમાં ઓગાળી દે છે

ઘણીવાર સામાન્ય સંસારીના જીવનમાં નિંદાનાં નોબત ફરી વજે છે તો પછી સંઘસેવકના જીવનમાં એવા કટોકટીના પ્રસંગો આવે એમાં આશ્ચર્ય નથી સંઘસેવકે વિરોધ માટે પૂરની તૈયારી રાખવી જોઈએ જાણી જોઈને એ સંઘર્ષ કે વિરોધ પેદા ન કરે, પણ જેણે રૂઢીબંધનો, વહેમ, અજ્ઞાન સામે મોરચા માંડયા હોય તેને વિરોધ-વંટોળ વચ્ચે અપાવું જ પડે એ વખતે અંતરમાં શ્રદ્ધા અને ધીરજનો દીપક ઓલાયા ન પામે એની પૂરી તકેદારી રાખવી જોઈએ સંઘ કે સમુદાયનો દરેક માણસ પોતાનું હિત કે કલ્યાણ વિચારી શકે એમ હંમેશા નથી બનતું વિશાળ સમૂહમાં રૂઢીપ્રેમીઓ અને ટૂંકો સ્વાર્થ જોનારા પણ હોય છે તેઓ શુભ પ્રવૃત્તિના હાર્દ સુધી પહોંચી શકતા નથી એમની સંખ્યા મોટી હોય તો સમાજસેવક ભારે દુશ્મનાવટ વહોરી લે છે નાના વર્તુળમાં સંઘસેવકને ઘણી અથડામણો વેઠી લેવી પડે છે જેમને પોતાના આત્મીય કે સ્વજન માન્યા હોય છે તેઓ જ કેટલીવાર વિરોધીની છાવણીમાં ભળી જાય છે આવા વિરોધીનું બળ શરૂઆતમાં એટલું મૂંઝવનારું હોય છે કે સંઘસેવકની

ઘણીખરી શક્તિ એમાં જ ખર્ચાઈ જાય છે

કોઈ પણ સુધારક કે શ્રેયસ્કર પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ તપાસો તો પ્રારંભમાં એનો પ્રચંડ વિરોધ થયેલો દેખાશે એ વિરોધ શમ્યા પછી લોકો કંઈક વિચાર કરવા પ્રેરાય છે શ્રેયસ્કર પ્રવૃત્તિના તમામ અંશોનો એકી સાથે કદાચ સ્વીકાર ન થાય, તો પણ એમાં પોતાનું હિત, કલ્યાણ હતું એમ માની તેની થોડી-ઘણી મહત્તા કેટલાકો મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે સંઘસેવકમાં આશાવાદનો પ્રાણવાયુ ન હોય તો તે આવા પ્રચંડ વિરોધો અને સંઘર્ષો સામે ટકી ન શકે

ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધદેવના જીવનમાં આવા કેટલાય પ્રસંગો બનેલા તમને યાદ હશે ગોશાળા અને જમાલી જેવા ભગવાનના નિકટના સંપર્કમાં રહેનારાઓએ એક દિવસ એમનો વિરોધ કરેલો-જુદા પડી ગએલા અને ગૌતમ બુદ્ધના સંબંધમાં તો એમ કહેવાય છે કે એમના વહાલા અને અત્યંત આજ્ઞાંકિત શિષ્ય આનંદે પણ ગૌતમદેવને કહી દીધેલું કે "મારે ને તમારે હવે નહિ બને-હવે આ તમારું કમંડળ !" આનંદ જેવા આત્મીયે ગૌતમ બુદ્ધ દેવને આ શબ્દો સંભળાવેલા એ કાળના બન્ને પુરુષોને એમના સમયમાં ઘણી વિટંબણાઓ વેઠવી પડેલી, છતાં એમણે પોતાના આશા અને શ્રદ્ધાના દીપકને ઓલાવા ન દીધો વિશ્વનું પરમ હિત તેઓ સાધી શક્યા-એ પ્રકાશના આધારે આજે પણ લોકોને સન્માર્ગ મળે છે

સેવક અને સામાન્ય જનના દેહ એક જ પ્રકારની માટીથી ઘડાયેલા હોવા છતાં સૌથી મહત્ત્વનો ભેદ એટલો

જ હેય છે કે સાચા સધસેવકનુ દિલ પોલાદનુ હોય છે એની ઉપર ગમે તેટલા પ્રહારો થાય, પણ નિરાશાને કે અશ્રદ્ધાને ફરકવા દેતા નથી એમને પૂરી ખાત્રી હોય છે કે આ વટોળ એક દિવસે જરૂર શમવાનો–લોકો પોતે જ પોતાનું કલ્યાણ સમજવાના અને જેનો વિરોધ કરે છે તે જ માર્ગે કદકોલ કરતા ચાલવાના

સધસેવકના રાહમા જો આવી મુશ્કેલીઓ, કસોટીઓ ન હોય તો પછી સામાન્ય સ મારી અને અડગ સધસેવકના જીવનમા ભેદ જેવુ જ કા રહે છે? સધસેવક કસોટીઓ અને વિરોધોના કડવા ઘુટડા ગળા નીચે ઉતારવા છતા, જાણે કે અમૃતઘુટ પીનો હોય એમ જ માને એ વર્ત્તમાનમા નહિ, પણ ભવિષ્યમા દૃષ્ટિ કરે આજનો દિવસ વીત્યા પછી આવની કાલે લોકો કેટલા માર્ગાનુસારી બનશે એનો વિચાર કરે, અને એમાથી જ અખૂટ પ્રેરણા મેળવે

સધસેવક એકલે પડે બધો ભાર ઉપાડી શકતો નથી એને સાથીઓ, સહકારી કાર્યકર્ત્તાઓની મદદ લેવી પડે છે જેની સાથે અવારનવાર સબધમા આવવુ પડતુ હોય–જેમની પાસેથી કામ લેવાનુ હોય તેમની સાથે મીઠો વાત્સલ્યભર્યો સબધ જળવાઈ રહેવો જોઈએ કેટલેક સ્થળે આવા સહકારીઓમા જેવો જોઈએ તેવો મેળ કે સદ્ભાવ દેખાતો નથી–બહારથી સબધની જેવા ઉઠાવવા છતા અદર અદર મનદુખ કે મનભેદ રહે છે એટલે પણ જો સઘ દ્વારકે નથી પહોચતો એક જ ઉદ્દેશ ધરાવનારા, એક જ પ્રવૃત્તિ પાછળ ભેખ લેનારા ભાઈઓ પણ જો પરસ્પરના સબધમા નીખાલસ, ઉદાર અને

કારાનો દમ લીધો. આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ એ બે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, પણ એક જ હાથની બે બાજુઓ છે એમ એમણે પોતાના જીવનવ્યવહારથી બતાવી આપ્યું. ભગવાન મહાવીરે સત્ય-અહિંસાનો પ્રચાર કરતા અથવા તો પ્રકાશનું આજણ આજતા અજ્ઞાનીઓ તરફથી જે ઉપસર્ગો સહ્યા છે તે વાચતા આપણે ગેમાચ અનુભવીએ છીએ. ભયંકરમા ભયંકર ગણાતા ઉપસર્ગો પણ ભગવાનના કંઠમા ફૂલના હાર બની જતા હોય અને આજે હજારો વર્ષ પછી પણ એમાથી શીતળ સુવાસ વહેતી હોય એમ લાગે છે. આત્માનુ શ્રેય અને વિશ્વના પ્રાણી માત્રનુ મંગળ એ જેનુ ધ્યેય બને છે તેનો માર્ગ કેટલો કપરો હોય છે તે આ મહાવીરપ્રભુના જીવનચરિત્રથી જણાય છે. અજ્ઞાનીઓ તો એમનો વિરોધ કરે, પરંતુ દેવો અને ભલભલા પંડિતોએ પણ એમની સામે ઝઝાવાત ઉપજાવેલો. ભગવાનની સહિષ્ણુતા અને કરુણાની અમીધાર મા વેર-વિરોધ તણાઈ જાય છે. જેઓ વિરોધ કરતા હતા તેઓ જ એમના ચરણ ચૂમે છે. અસાધારણ કરુણા અને ક્ષમાનો પ્રભાવ તો મહાવીરપ્રભુના ચરિત્રમા જીવંત બન્યો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વૈદિક સભ્યતા કે જેના મૂળ રસ-કસ શોષાઈ ગયા હતા, માત્ર દંભ આડંબર ને નીરસ ક્રિયાકાંડ અવશેષ રહ્યા હતા તેમા ભ૦ મહાવીરે શ્રમણસંસ્કૃતિનુ રસ-સિંચન કર્યું. ગૌતમસ્વામી જેવા એ જમાનાના પ્રખર

પંડિતો-જેઓ કેટલીયે શંકાના જાળા-ઝાંખરા વચ્ચે અટવાઈ જવાથી મૂળ અને શુદ્ધ માર્ગ જોઈ શકતા નહોતા, તેમને, એમની પોતાની શાસ્ત્રશૈલીથી સમજાવ્યા અને શંકા-શલ્યરહિત બનાવ્યા ગણધરવાદમાં આ હકીકત બહુ સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવામાં આવી છે શંકાનું નિરાકરણ થતાં જ ઈન્દ્રભૂતિ જેવા એમના સમયના સમાજનેતા પ્રભુ મહાવીરના માર્ગનો અંગીકાર કરે છે સામાન્ય માનવીની શક્તિ અને ધીરજ પૂરી થાય એવા કાર્યો ભ૦ મહાવીરનો દીર્ઘ તપસ્યા અને કરુણાના પ્રતાપે સહેજે સિદ્ધ થતા હોય એમ લાગે છે

ભગવાન મહાવીરે હિંસા, અજ્ઞાન અને વહેમના કાદવમાં ગળાબૂડ બની ગયેલી જનતાનો ઉદ્ધાર કર્યો, ચંડકૌશિક જેવા વિષધરને પણ પોતાની અસીમ ક્ષમા શક્તિથી ઉદ્ધર્યો એટલું જ નહિ પણ પ્રાણી માત્રની અંદર જે અદ્ભુત સત્તા રહેલી છે તેનો મેઘગંભીર સ્વરે ઉપદેશ કર્યો જન્મથી કોઈ ઉચ્ચ નથી, નીચ નથી-અસંખ્ય દેવદેવીઓના કલ્પિત ભય કે ત્રાસથી ગભરાઈ જઈને પોતાને પામર માની લેવાનું નથી એ પ્રકારની નિર્ભયતાનો મંત્ર પણ ભગવાને જ સંભળાવ્યો

ગુલામી કંઈ એક જ પ્રકારની નથી હોતી આજે આપણે રાજકીય ગુલામીમાંથી છૂટવાને ઘણું મથીએ છીએ-રાજકીય સાથે આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ગુલામીનો ત્રાસ પણ ઓછો નથી પરંતુ વાસનાની ગુલામી કેટલી ભયંકર હોય છે, એ ગુલામીના મૂળ કેટલા ઊંડા હોય છે તેમજ

એ વાસનાની ગુલામી બીજી કેવી ગુલામીઓ ઉપજાવે છે તેનો ખરો ખ્યાલ શ્રમણસંસ્કૃતિ જ આપે છે ભગવાન મહાવીરે ખરું કહીએ તો નાસ્તિકતાની ગુલામીમાંથી આત્મીમાનને મુક્ત કરવાનો પ્રથમ નિનાદ સુણાવ્યો.

એ રીતે જેણે ભયંકર ઉપસર્ગો વેઠીને જગતને આશ્વાસન આપી, પ્રકાશ આપ્યો, માર્ગ દર્શાવ્યો તે પુરુષ જગત વંદનીય તથા પ્રાતઃસ્મરણીય બને એમાં આશ્ચર્ય નથી ભ૦ મહાવીરનું જીવન પ્રેરણાનો એક અખંડ સ્રોત છે જે કોઈ એ ચરિત્રનું પાન કરશે, અને જે તેમાંના પવિત્ર સંસ્કાર ઝીલશે તેને માર્ગ અને પ્રકાશ મળી રહેશે ભગવાન મહાવીરનું જીવન એટલું પ્રતાપી અને પ્રકાશમય છે કે એ વિષે અહીં વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી

માત્ર એટલું કહેવું અહીં બસ થશે કે ભક્તિની ગુલામી કે અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયેલી ઘેલછા પ્રભુ મહાવીરને અભિપ્રેત નથી તેમનો જીવનસંદેશ કેવળ જ્ઞાન, ભક્તિ કે પુરુષાર્થ પુરતો મર્યાદિત નથી એમણે તો વારંવાર એ જ વાત કરી છે કે કર્મમળથી લેપાયેલો માનવી પરવશ ને દુર્બળ રહેવાનો—કર્મબંધનમાંથી મુક્ત બનેલો માનવ જ સર્વ સુખ, આનંદ, સત્ય-શિવ-સૌન્દર્યનો અધિકારી બનવાનો પ્રત્યેક પ્રાણીને મુક્તિની એ સીડી ઉપર ચઢવાનો હક્ક છે અને શિવસુંદરીની વરમાળ પહેરવાની પણ સરખી સત્તા છે આ મંત્રમાં જ માનવજાતિના બીજ પડ્યા છે એ બીજમંત્ર આપનારને કોટીકોટી પ્રણામ હોજો!